

Omställningen till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem

Kungliga biblioteket

National Library
of Sweden

Omställning till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem

För mer information:

Kungliga biblioteket

www.kb.se

Ansvarig handläggare: Beate Eellend

beate.eellend@kb.se

ISBN: 978-91-7000-391-2

Diarienummer: KB 2019-270

Omställningen till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem

**Slutrapport av Kungliga bibliotekets
utredningsarbete för öppen tillgång till
vetenskapliga publikationer**

Kungliga biblioteket

An old tradition and a new technology have converged to make possible an unprecedented public good. The old tradition is the willingness of scientists and scholars to publish the fruits of their research in scholarly journals without payment, for the sake of inquiry and knowledge. The new technology is the internet.¹

¹ Budapest Open Access Initiative. 2002

Innehåll

1. Inledning	7
2. Vetenskaplig publicering – en infrastruktur i förändring	10
3. Öppen tillgång till vetenskapliga publikationer	12
3.1 Öppen tillgång till publikationer. En fundamental del i ett digitaliserat öppet vetenskapssystem	13
3.2 Modeller för öppet tillgänglig publicering	16
3.3 Aktörer	17
3.4 Internationella nätverk och samarbetsprojekt	18
4. Europakommissionen – en nyckelaktör på den forskningspolitiska arenan	20
4.2 Rådslutsatser och rekommendationer	21
4.3 Plan S	23
5. Öppen tillgång i Sverige	24
5.1 Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer	24
5.2 Forskningspropositionen ”Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft”	25
5.3 Kungliga bibliotekets övriga uppdrag gällande öppen tillgång till vetenskapliga publikationer	26
5.4 Krav och rekommendationer – finansiärer och lärosäten	26
5.5 Nationell statistik för öppet tillgängliga artiklar	27
5.6 Från prenumerationsavgifter till publiceringskostnader	28
6. Vetenskapliga traditioner	30
6.1 Vetenskapliga publikationer	30
6.2 Sakkunniggranskning	31
6.3 Vetenskaplig meritering	33
6.4 Forskningens frihet och ansvar	33
6.5 Upphovsrättsliga frågor	36
7. Sammanfattning av utredningarna och dess rekommendationer	37
7.1 Utredning 1 ”Meriterings- och medelstillsdelningssystemen i relation till incitament för öppen tillgång”	37
7.1.1 Rekommendationer	38
7.2 Utredning 2 ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem”	40
7.2.1 Rekommendationer	41

7.3 Utredning 3 "Öppen tillgång till böcker"	42
<i>7.3.1 Rekommendationer</i>	43
7.4 Utredning 4 "Ekonomiskt och tekniskt stöd till tidskrifter som publicerar med öppen tillgång"	44
<i>7.4.1 Rekommendationer</i>	45
7.5 Utredning 5 "Uppföljning av krav på öppen tillgång inklusive CC-licenser"	46
<i>7.5.1 Rekommendationer</i>	46
Slutord	48
Referenser	49
Bilaga 1: Gruppdeltagare	54

Förord

Regeringen konstaterar i den senaste forskningspolitiska propositionen ”Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft” (Prop. 2016/17:50) att öppen tillgång till forskningsresultat bidrar till att upprätthålla och främja en hög forskningskvalitet samt att öppen tillgång är angeläget för hela samhället. Målbilden är att alla de vetenskapliga publikationer som är resultat av offentligt finansierad forskning bör bli öppet tillgängliga direkt då de publiceras.

Sedan 2017 har Kungliga biblioteket ett regeringsuppdrag att samordna arbetet för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer. Inom ramen för uppdraget har Kungliga biblioteket samordnat fem utredningar på olika teman. Dessa teman har hämtats från Vetenskapsrådets rapport ”Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information” (2015) där ett antal hinder för omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem identifierades och förslag till fortsatta studier presenterades.

Deltagarna i de olika utredningsgrupperna har representerat forskningsfinansiärer, forskarsamhället, lärosätena genom Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF) samt Kungliga biblioteket. De fem utredningarna presenterar sammanlagt 16 rekommendationer till nationella lösningar på särskilda utmaningar, med syfte att stödja forskarsamhället i omställningen till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem, för att Sverige ska nå regeringens målbild. Förutom de fem utredningarna publicerar Kungliga biblioteket även föreliggande kontextualiserande och sammanfattande slutrapport.

Under utredningsarbetet har Kungliga biblioteket kontinuerligt samrått och samarbetat med Vetenskapsrådet. Kungliga biblioteket vill rikta sitt varma tack till alla aktörer som deltagit i och på olika sätt bidragit med sina kunskaper och erfarenheter i utredningsarbetet.

Gunilla Herdenberg
Riksbibliotekarie

Sammanfattning

Sedan 2017 har Kungliga biblioteket ett regeringsuppdrag att samordna arbetet för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer. Inom ramen för samordningsuppdraget har Kungliga biblioteket samordnat fem utredningar på olika teman.

- Meriterings- och medelstildelningssystemen i relation till incitament för öppen tillgång
- Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem
- Öppen tillgång till böcker
- Ekonomiskt och tekniskt stöd till tidskrifter som publicerar med öppen tillgång
- Uppföljning av krav på öppen tillgång inklusive CC-licenser

Deltagarna i de olika utredningsgrupperna har representerat forskningsfinansiärer, forskarsamhället, lärosätena genom Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF) samt Kungliga biblioteket. Utredningsarbetet pågick från oktober 2017 till december 2018. Under denna period har utredningsgrupperna genomfört litteraturstudier samt inhämtat empiri från den nationella arenan. Två utredningssammansatta enkäter skickades under våren 2018 ut till svenska lärosäten samt ett urval av statliga och privata forskningsfinansiärer. Under oktober 2018 lades utkast av de fem utredningstexterna ut för en öppen inspelsrunda, där olika aktörsgrupper bjöds in att bidra med synpunkter och kommentarer.

Det gemensamma målet med utredningarna har varit att ta fram rekommendationer för nationella lösningar på särskilda utmaningar, med syfte att stödja forskarsamhället i den strukturella omvandlingen för att Sverige ska nå regeringens målbild för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer. Sammanlagt har de fem utredningarna tagit fram 16 rekommendationer.

I föreliggande slutrapport contextualiseras omställningen till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem. Begrepp och avgränsningar definieras och diskuteras. Vidare ges en beskrivning i huvudsak av de inriktningar och målbilder som har formulerats på europeisk nivå. Dessutom ges en redogörelse över status för öppen tillgång i Sverige. Avslutningsvis sammanfattas de respektive utredningarna och dess rekommendationer.

Summary

Since 2017, the National Library of Sweden has held the appropriation directive from the Swedish Government to act as the national coordinating body for the work towards a transition to open access for scholarly publications. The National Library has coordinated five studies on different open access themes. Topics for the studies are:

- The current merit and resource allocation system related to incentives for open access
- Funding for a transition from a subscription-based to an open access publishing system
- Open access to scholarly monographs
- Financial and technical support for open access scholarly journals
- Monitoring of compliance with open access policies and mandates, including CC-licenses

The participants in the various working groups have consisted of representatives from research funders, the research community, the higher education institutions via the Swedish University and Higher Education Association (SUHF) and the National Library. The studies on open access were carried out from October 2017 to December 2018. During this period, the working groups conducted literature studies and empirical work. Two joint surveys were sent out in the spring of 2018, to Sweden's HEIs as well as to a selection of research funders. In October 2018, draft versions of the five studies were made available for comments, whereby various stakeholder groups were invited to contribute.

The common goal of the studies has been to produce recommendations for nationwide solutions to specific challenges, with the aim to support the research community in the structural transformation required for Sweden to reach the Government's goal for open access to scholarly publications. In total, the five studies have produced 16 recommendations on open access.

In this final report, the transition to open access is contextualized. Concepts are defined and discussed. Furthermore, a description of policies and guidelines mainly on the European agenda is made. In addition, a description of the current status of open access in Sweden is presented. Finally, the five studies and the recommendations are summarized.

1. Inledning

Öppen tillgång till sakkunniggranskade vetenskapliga publikationer innebär att upphovspersonen ger alla rätt att läsa, ladda ned, kopiera, återanvända och sprida verket i digital form. Full hänsyn tas till författarens lagstadgade ideella upphovsrätt vilket innebär att upphovspersonen alltid måste anges.²

Kungliga biblioteket har sedan 2006 arbetat med att främja öppen tillgång till vetenskapliga resultat. Sedan 2017 har Kungliga biblioteket ett regeringsuppdrag att samordna arbetet för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer.³

Kungl. biblioteket ska samordna arbetet med införande av principer för att främja publicering av vetenskapliga publikationer med öppen tillgång (open access). I arbetet ska principerna för publicering med öppen tillgång utformas så att de beaktar principen att forskningsresultat får fritt publiceras i enlighet med 1 kap. § 6 högskolelagen (1992:1434). Vid genomförandet av uppdraget ska Kungl. biblioteket samråda med Vetenskapsrådet.

Inom ramen för det nationella samordningsuppdraget för öppen tillgång till sakkunniggranskade vetenskapliga publikationer har Kungliga biblioteket under 2017-2019 samordnat fem utredningar. Dessa utredningar är:

- Meriterings- och medelstillelningssystemen i relation till incitament för öppen tillgång
- Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem
- Öppen tillgång till böcker
- Ekonomiskt och tekniskt stöd till tidskrifter som publicerar med öppen tillgång
- Uppföljning av krav på öppen tillgång inklusive CC-licenser

Temat för utredningarna har hämtats från Vetenskapsrådets rapport "Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information"⁴ där ett antal hinder för omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem identifierades och förslag till fortsatta studier presenterades. Målet med utredningarna har således varit att ta fram rekommendationer för nationella lösningar på särskilda utmaningar, med syfte att stödja forskarsamhället i den strukturella omvandlingen för att Sverige ska nå regeringens målbild för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer. Sammanlagt har de fem utredningarna tagit fram 16 rekommendationer⁵.

² Budapest Open Access Initiative. 2002.

³ Läs mer om Kungliga bibliotekets arbete med öppen tillgång på www.openaccess.se

⁴ Vetenskapsrådet. 2015.

⁵ Läs och ladda ner de fem utredningarna från Kungliga bibliotekets webbplats www.openaccess.se

Fem grupper har arbetat med de olika utredningarna och i varje grupp har deltagit representanter från forskningsfinansiärer, forskarsamhället, lärosätena genom Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF) samt Kungliga biblioteket. Utredningarna följer en gemensam disposition där internationell omvärldsbevakning och nationell lägesanalys ingår.

Utredningarna har följt såväl ett allmänt som specifikt direktiv.

Allmänt direktiv:⁶

Alla utredningsgrupper inom samordningsuppdraget följer samma tillvägagångssätt och disposition. Rapporterna ska innehålla bakgrunds- samt nulägesbeskrivning. Informationsinhämtning och omvärldsbevakning ska ha såväl nationellt som internationellt perspektiv och ske genom litteraturstudier samt genom exempelvis intervjuer, enkäter, studiebesök etc. Under utredningsarbetet bör dialog med förlagen äga rum samt förlagens heterogenitet beaktas. Deltagarna i de olika utredningsgrupperna bör ha hög kompetens om det aktuella fältet.

Utredningsarbetet inleddes med en gemensam kick-off i oktober 2017, dit ett antal internationella inspirationsföreläsare bjödits in för att tala på utredningarnas teman. Två utredningsgemensamma enkäter skickades under våren 2018 ut till Sveriges lärosäten samt ett urval av statliga och privata forskningsfinansiärer. Förutom dessa enkäter har utredningarna genomfört olika litteraturstudier samt arrangerat ett flertal möten och seminarier på de respektive utredningarnas teman. I maj 2018 samlades utredningsgrupperna för en gemensam halvtidsavstämning. Under oktober 2018 lades utkast av de fem utredningstexterna ut för en öppen inspelsrunda, där olika aktörsgrupper bjöds in att bidra med synpunkter och kommentarer. I december 2018 avslutades utredningsgruppernas arbete.

Under utredningsarbetet har Kungliga biblioteket kontinuerligt samrått och samarbetat med Vetenskapsrådet.⁷ Kungliga bibliotekets rådgivande grupp för öppen tillgång har löpande följt utredningsprocessen och bidragit med synpunkter på processen i sin helhet och på de olika utredningstexterna. Gruppens övergripande uppgift är att vara rådgivande och att stödja Kungliga biblioteket som samordnande myndighet för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer.⁸

Förutom de fem utredningarna har föreliggande slutrapport tagits fram. Slutrapporten har som syfte att kontextualisera utredningarna samt sammanfattningsvis redogöra för utredningarnas innehåll och presentera respektive utrednings rekommendationer.

I sitt samordningsuppdrag, där utredningarna ingår, utgår Kungliga biblioteket från samma grundprincip som anges i Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer, nämligen att ”resultaten av forskning som genomförs med offentliga medel ska vara öppet tillgänglig för såväl andra forskare som

6 För specifika direktiv till respektive utredning se avsnitt 7. Sammanfattning av utredningarna.

7 Vetenskapsrådet har motsvarande uppdrag att samordna det nationella arbetet med att införa öppen tillgång till forskningsdata. Vid genomförandet ska Vetenskapsrådet samordna med Kungliga biblioteket, universitet och högskolor samt Riksarkivet.

8 I Gruppen för öppen tillgång deltar representanter från Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF), Vetenskapsrådet (VR), Östersjöstiftelsen (ÖSS), Sveriges Unga Akademi (SUA) samt specialbiblioteken. Ordförande för gruppen är Astrid Söderbergh Widding, rektor vid Stockholms universitet.

den intresserade allmänheten och företag.”⁹ Därtill bör bland annat även läggas offentlig sektor och ideella organisationer.

Offentligt finansierad forskning inkluderar den forskning som finansieras genom universiteten och högskolorna och genom statliga forskningsfinansiärer och andra myndigheter. Offentligt finansierad forskning utförs på både lärosäten och myndigheter. Vid lärosäten kan forskning ske genom basanslagen (finansiering direkt från staten) eller via forskningsfinansiärer. Det förekommer även uppdragsforskning, som inte är offentligt finansierad.

Utredningarnas rekommendationer gäller i huvudsak öppet tillgänglig och sakkunniggranskad vetenskaplig publicering, som är resultat av forskning som finansierats av offentliga medel. Med detta sagt bör det understrykas att utredningarnas rekommendationer fokuserar på vetenskapliga publikationer som ges ut av forskare affilierade vid universitet och högskolor i Sverige.

Denna avgränsning innebär att utredningarna inte explicit har behandlat vetenskapliga resultat som publicerats vid forskande myndigheter, inom kommuner och landsting eller inom industri och näringsliv. Denna avgränsning är visserligen en brist i strävan efter ett helhetsperspektiv på omställningen till öppen tillgång men har likväl varit nödvändigt för att under utredningsprocessen kunna behandla de identifierade utmaningarna i omställningen. Denna begränsning påtalades också av ett flertal av de inspel som inkommit till Kungliga biblioteket under den öppna inspelsrundan.

Ej heller har konstnärliga verk explicit inkluderats i utredningarnas undersökningsområde. Regeringen aviserade i forskningspropositionen år 2016 att de avsåg att återkomma gällande öppen tillgång till konstnärliga verk.¹⁰ Kungliga biblioteket vill här understryka vikten av att denna form av forskningsresultat inkluderas och att det utreds vidare hur den konstnärliga forskningen kan stödjas i omställningsprocessen.

Kungliga biblioteket avser också att, inom ramen för det fortsatta samordningsuppdraget, föra dialog och samverka med ett flertal olika aktörer inom offentlig och privat sektor, till exempel forskande myndigheter, landsting, näringsliv och industri, med syfte att synliggöra och inkludera även dessa gruppers behov och utmaningar i omställningsprocessen.

Med detta sagt välkomnas självfallet dessa aktörer att redan nu att ta del av och, där så är lämpligt, följa de olika rekommendationerna.

Betydelsen av ett nära samband mellan utbildning och forskning är stor för att stärka kvalitet och förnyelse i de båda verksamheterna. I de synpunkter som under den öppna inspelsrundan inkom från Sveriges förenade studentkårer (SFS) förmedlades den övergripande uppfattningen att öppen tillgång till vetenskapliga publikationer, och de rekommendationer som tagits fram i de olika utredningarna, skulle gynna såväl doktorander som studenter på grundnivå och avancerad nivå.¹¹ Kungliga biblioteket ser här ett behov att närmare studera den öppna tillgångens betydelse för att stärka sambandet mellan utbildning och forskning.

9 Vetenskapsrådet, 2015.

10 Prop. 2016/17:50

11 Dnr 2018- 874-878

2. Vetenskaplig publicering – en infrastruktur i förändring

Under den senare hälften av 1900-talet och början av 2000-talet har antalet vetenskapliga publikationer ökat markant, både vad gäller artiklar och böcker. Att denna ökning tog sin början under 1950- och 1960-talen kan förklaras med den samtidiga expansionen av universitet och deras biblioteksverksamheter. Under 1980-talet hade emellertid denna expansion även lett till ökade kostnader för universitetens biblioteksverksamheter, vilket ledde till en så kallad tidskriftskris (på engelska ”serial crisis”), som innebar att universitetsbibliotekens kostnader för att betala tidskriftsprenumerationer ökade i mycket större utsträckning än deras budgetar.¹² Det är svårt att exakt bestämma hur många vetenskapliga tidskrifter som finns idag, men det har estimerats att antalet ligger på cirka 30 000 stycken och att närmare 2 miljoner vetenskapliga artiklar årligen publiceras runt om i världen.¹³

Det har också beskrivits att en av de mest dramatiska förändringarna i det vetenskapliga publiceringssystemet tog sin början på 1950-talet, genom framväxten av kommersiella aktörer som strävade efter höga vinster. Etableringen av sådana kommersiella förlag möjliggjordes just av det ökade antalet vetenskapliga publikationer och de till en början relativt generösa biblioteksbudgetarna. Det fanns helt enkelt mer och mer forskningsresultat som behövde publiceras och även tillräckligt många universitet och institutioner med pengar att betala för att få tillgång till vetenskapliga publikationer.¹⁴

Aileen Fyfe et. al. har visat att nya aktörer trädde in på publiceringsmarknaden och att dessa utvecklade en ny strategi i tre steg. Istället för att, liksom 1800-talets vetenskapliga tidskrifter och förlag, fokusera på att ge ut vetenskapliga nyheter och korta forskningsrapporter, fokuserade dessa nya aktörer på att publicera detaljerade forskningsartiklar. Det etablerades därmed många nya vetenskapliga tidskrifter, särskilt inom ämnen som inte tidigare hade några kanaler att publicera sina artiklar i. Dessutom fokuserade de nya förlagen på att sälja tidskriftsprenumerationer till universitet och institutioner. Detta skiljde sig från de traditioner där de lärda sällskapen i stället gav bort tidskriftsexemplar till universitet och bibliotek eller där prenumerationer av enstaka tidskrifter såldes till individuella läsare. Detta innebar att de nya aktörerna kunde ta mer betalt per prenumeration. Till detta kan läggas den förmodligen viktigaste strategin där de nya aktörerna riktade in sig på den internationella marknaden. De hade därmed en markant större potentiell kundkrets än de traditionella nationellt inriktade tidskrifterna. Detta innebar att de nya aktörerna i huvudsak publicerade artiklar på engelska, vilket i sin tur hjälpte till att utveckla engelskan till ett nytt internationellt vetenskapligt språk.¹⁵

¹² Douglas, K., 1990

¹³ Se till exempel: Altbach P.G & de Wit, H., 2018

¹⁴ Fyfe et. al, 2017

¹⁵ A. a. 2017.

Sammanfattningsvis kan sägas att denna förändring av aktörer i det vetenskapliga publiceringslandskapet innebar en förskjutning från att, liksom de lärda sällskapen och universitetsledda förlagen, prioritera bred spridning av högkvalitativ forskning till en ny affärsmodell som syftade till ekonomisk vinst.¹⁶

Fram till 1990-talet förmedlades forskningsresultat i huvudsak genom prenumerationsbaserade papperstidskrifter eller tryckta böcker. I digitaliseringens tid genomgår den vetenskapliga kommunikationen stora förändringar. Kanalerna för att sprida forskningsresultat har mångfaldigats och nya möjligheter att såväl producera som söka och ordna vetenskaplig information via internet har uppkommit. En första förändring som digitaliseringen innebar för forskning och högre utbildning var övergången från tryckta böcker och tidskrifter till e-resurser. Den nuvarande omställningen från ett prenumerationsbaserat publiceringssystem, där tidskrifterna visserligen är digitalt publicerade men ändå enbart tillgängliga för dem med tillgång till lärosätesbibliotekens e-resurser, till ett öppet tillgängligt publiceringssystem, kan beskrivas som ett paradigmskifte likt den process då tryckta prenumerationsbaserade tidskrifter omvandlades till elektroniska.

Att ställa om det internationella vetenskapliga publiceringssystemet till ett öppet tillgängligt system är emellertid ett komplext åtagande och måste också vara det. Vetenskaplig publicering är en del i flera olika vetenskapligt disciplinära praktiker med olika normer, motiv och organisering. Ett sätt att uppmärksamma komplexiteten är att betrakta publiceringssystemet som en informationsinfrastruktur. Att anlägga ett sociotekniskt inriktat perspektiv på vad en informationsinfrastruktur är tillåter oss att inte bara uppmärksamma de tekniska förutsättningar som är nödvändiga för att infrastrukturen ska fungera (exempelvis servrar, optiska fibrer, repositorer och tryckerier) utan också att dessa tekniker samverkar med sociala, organisatoriska, ekonomiska, politiska och etiska förutsättningar hos olika intressenter. Informationsinfrastrukturerna är i sin tur inbäddade i olika praktiker och formas i relation till dessa praktiker.¹⁷

En mängd faktorer har samspelat för att initiera övergången till ett öppet tillgängligt publiceringssystem, baserat på möjligheter som uppstod i och med teknisk utveckling och på begränsningar i det befintliga systemet utifrån ekonomiska, juridiska och härtill kopplade ideologiska frågor. Men fler aspekter spelar in i publiceringssystemets framtid. Det är i mötet mellan bland annat forskarnas publiceringspraktiker, förlagens ekonomiska intressen och erbjudna tjänster, framväxande tekniska lösningar, politiska initiativ, lärosätenas ekonomi och finansiering, upphovsrättslagstiftning, kvalitetsgransknings- och meriteringssystem och många andra lokala och globala praktiker som de fem utredningarna rör sig. Star och Ruhleder pekar på att sociotekniska infrastrukturer blir synliga först när de bryter samman.¹⁸ Så är också fallet med det vetenskapliga publiceringssystemet som länge uppfattades som oproblemiskt av de centrala aktörerna. Omställningen till öppen tillgång leder till frågor om hur publiceringssystemets framtid ska formas på den europeiska politiska agendan. Nya former

¹⁶ A.a. 2017.

¹⁷ Francke, H., Gamalielsson, J. & Lundell, B. 2017.

¹⁸ Star, S.L., & Ruhleder, K., 1996

för publicering och informationstillgång uppmärksammas av forskare, och lärosäten, bibliotek och förlag försöker orientera sig i och påverka det förändrade publiceringslandskapet. Det är just denna komplexitet i den informationsinfrastruktur som det vetenskapliga publiceringssystemet utgör som motiverar att en mängd olika perspektiv och problem har uppmärksammats i de utredningar som genomförts inom ramen för Kungliga bibliotekets samordningsuppdrag.

3. Öppen tillgång till vetenskapliga publikationer

Den digitala omvandlingen påverkar alla samhällsliga verksamheter, inte minst de mediala. Musikindustrin är ett tydligt exempel på en affärsgrän som har behövt tänka om och finna nya finansieringsmodeller. ”Information vill vara fri” är ett slagord som närmast blivit en truism inom medieforskningen,¹⁹ men den måste tas på allvar i en tid då allt fler använder Internet som sin huvudsakliga eller enda källa för informationsinhämtning och omvärldsanalys.

Vid 2000-talets början formulerades genom några olika deklARATIONER och initiativ målet för, nyttan med och innebörden av öppen tillgång. Budapestinitiativet och Berlindeklarationen har under åren undertecknats av många olika regeringar, forskningsfinansiärer, forskarorganisationer, lärda sällskap, lärosäten, myndigheter, bibliotek och museer.²⁰

*Removing access barriers to this literature will accelerate research, enrich education, share the learning of the rich with the poor and the poor with the rich, make this literature as useful as it can be, and lay the foundation for uniting humanity in a common intellectual conversation and quest for knowledge.*²¹

*Our mission of disseminating knowledge is only half complete if the information is not made widely and readily available to society. New possibilities of knowledge dissemination not only through the classical form but also and increasingly through the open access paradigm via the Internet have to be supported. We define open access as a comprehensive source of human knowledge and cultural heritage that has been approved by the scientific community.*²²

Rörelsen mot ett öppet tillgängligt publiceringssystem är internationell och en utveckling liknande den i Sverige pågår i de flesta jämförbara länder. Att helt ställa om det internationella prenumerationsbaserade publiceringssystemet till ett öppet tillgängligt system innebär som ovan nämnts en fundamental och sammansatt förändringsprocess. Omställningen bör ske internationellt koordinerat mellan världens olika länder, där erfarenheter

19 Wikipedia. Information wants to be free.

20 Berlin Declaration, 2003

21 Budapest Open Access Initiative, 2002

22 Berlin Declaration, 2003

och kunskaper utbyts och analyseras transparent och kontinuerligt. Den omställningsperiod mot öppen tillgång som det vetenskapliga publiceringssystemet befinner sig i tog sin början för närmare 20 år sedan och är tydligt kopplad till digitaliseringens globala framväxt.²³ Denna digitalisering har möjliggjort helt nya idéer, verktyg och organisationer för vetenskaplig kommunikation och publicering, som inte varit möjliga i det tryckta vetenskapliga publiceringssystemet. Allt pekar mot att utvecklingen fortsatt rör sig från tryckt till digitalt och ifrån slutenhet till öppenhet, men vad det fullt ut kommer att innebära och i vilken takt det kommer att ske är svårt att förutspå. Tillsvärdare befinner vi oss i dubbla system: både i tryckt och digitalt, och i slutet och öppet.²⁴

Det är, som tidigare nämnts, alltså viktigt att i diskussionen om öppen tillgång ta i beaktande att Sverige och Europa bara är en del av en större omvärld. Denna omvärld har fram till nu haft väldigt varierande möjligheter att ta del av vetenskapliga tidskrifter på grund av de höga kostnaderna för prenumerationer och enskilda artiklar. Öppen tillgång ses ofta som en lösning på detta problem.²⁵ En delmängd av omvärlden utgörs av publicerande forskare i länder med bristande ekonomiska möjligheter att finansiera vetenskaplig publicering. I diskussionen om öppen tillgång är det viktigt att beakta att dessa bristande ekonomiska resurser också behöver förändras. I ett publiceringslandskap som helt domineras av öppen tillgång kvarstår visserligen inte dagens problem, nämligen att forskare och andra inte har tillgång till att läsa publikationer. Däremot är det angeläget att i omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringslandskap säkerställa att forskare inte hindras i valet att publicera sina verk, om man för att bli publicerad också själv måste kunna finansiera publiceringskostnader. Om denna situation inte hanteras globalt finns en risk att forskare i alla länder i framtiden visserligen kan ta del av världens publicerade forskning, men att inte alla forskare kan bidra till den, åtminstone inte i samma utsträckning som de forskare som verkar i länder och vid lärosäten med god finansiering. Detta perspektiv bör därför beaktas vid diskussioner om framtida modeller för att finansiera vetenskaplig publicering.²⁶

3.1 Öppen tillgång till publikationer. En fundamental del i ett digitaliserat öppet vetenskapssystem

Kungliga bibliotekets utredningsarbete för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer fokuserar enbart, som titeln beskriver, på det vetenskapliga publiceringssystemet. Öppen tillgång till vetenskapliga publikationer är emellertid, tillsammans med öppen tillgång till forskningsdata, fundamentala delar i ett öppet vetenskapssystem där även till exempel öppna lärresurser och medborgarforskning ingår.²⁷

Öppna forskningsdata innebär att även underliggande data och material

²³ Se till exempel Suber, P. 2013.

²⁴ Lawson, S., Gray, J., & Mauri, M. 2016.

²⁵ Budapest Open Access Initiative 2002

²⁶ Haider, J. 2007.

²⁷ Även öppen källkod och öppen sakkunniggranskning innefattas ofta i begreppet öppen vetenskap.

i forskningen görs öppet tillgängliga för återanvändning och spridning också utanför forskarsamhället. Denna typ av data ryms tillsammans med till exempel öppna myndighetsdata och öppna kulturarvsdata även under paraplybegreppet öppna data. Öppna lärresurser innefattar alla typer av digitalt material för lärande, utbildning och forskning, som med hjälp av öppna licenser är fria att återanvända, förbättra och bygga vidare på för alla i utbildande och kompetensförsörjande syfte. Exempelvis antas att öppna nätbaserade kurser under den närmaste framtiden kommer att locka fler personer till utbildning än det antal studenter som just nu utbildar sig på universitet världen över. Öppna lärresurser ses ofta som en förutsättning för att säkra det livslånga lärandet.²⁸

Genom begreppet medborgarforskning beskrivs medborgarnas delaktighet i olika delar av forskningsprocessen. En tydlig komponent i det öppna vetenskapssystemet är behovet av ett starkare engagemang och en större delaktighet mellan medborgare och forskarsamhälle. I termer av ”vetenskapens demokratisering” byggs därmed vidare på den så kallade ”participatory turn” som sedan 1960-talet betonar medborgardelaktighet i samhällsliga beslutsprocesser som en förutsättning för demokrati.²⁹ Inte minst EU-kommissionen driver tesen att öppen vetenskap bör främjas för att stärka medborgarnas delaktighet i såväl beslutsfattande processer som forskningsprocesser.³⁰ I ett öppet vetenskapssystem, där allmänheten ges möjlighet att delta i den vetenskapliga kunskapsproduktionen, finns alltså en potential att öka förståelsen för den vetenskapliga processen. Med rätt förutsättningar, så som till exempel ett system som både undanröjer hinder och som stödjer och uppmuntrar forskarna i omställningen till öppen vetenskap, kan även samverkan mellan vetenskapen och det omgivande samhället stärkas och forskningens genomslag underlättas.³¹

I ett öppet vetenskapssystem görs alla moment och verktyg i forskningsprocessen fritt tillgängliga via internet. Öppen vetenskap representerar således en ny förståelse av den vetenskapliga processen, där digitala tekniker och verktyg på nya sätt möjliggör samverkan och skapar nya vägar att öppet sprida forskningsresultat. De metoder som forskningen utförs på, sambandet mellan utbildning och forskning, sätten på vilka forskare samverkar och delar kunskap såväl inom som utanför akademien samt hur forskningsinstitutioner organiseras för att öka genomslaget i samhället, ingår alla i ett öppet vetenskapssystem. Öppen vetenskap kan således kopplas till digitaliseringens möjligheter och utmaningar för såväl forskning som utbildning, kompetensutveckling och livslångt lärande.³²

Visserligen har den demokratiska betydelsen av att forskningsresultat sprids i och delas med det omgivande samhället kontinuerligt betonats av 1800-, 1900- och 2000-talens vetenskapsteoretiker.³³ Ändå beskrivs

28 Se exempelvis Lane, A. 2013. & Unesco, 2011

29 Se till exempel Fishkin, James S, 2009

30 European Commission, 2017a

31 European Commission, 2017b

32 IFLA trendsrapport, 2017

33 Se exempelvis Merton, R.K., 1973[194]-.

ett öppet vetenskapssystem i det digitaliserade samhället ofta som något större, något annorlunda än vad som tidigare bevittnats. Den öppenhet som digitaliseringen innebär blir särskilt omvälvande i vår kulturella förståelse av den vetenskapliga processen.³⁴

Samhällets behov av öppen tillgång

I Styr- och resursutredningen ”En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan”³⁵ beskrivs en ambition för både utbildning och forskning att den kunskap och kompetens som genereras kommer till användning för att utveckla tänkande, teknik, processer eller produkter för ett bättre samhälle. I samband med detta uppmärksammas att olika aktörer i samhället emellertid har begränsade möjligheter att ta del av vetenskapliga publikationer och att öppen tillgång därför är en högt prioriterad fråga.³⁶

Den öppna vetenskapens betydelse för samhällsnytta och samverkan, och då särskilt med fokus på den öppna tillgången till forskningspublikationer, har undersökts i ett antal forskningsstudier. Publicerade resultat av studierna visar på ett tydligt behov hos många olika aktörsgrepp i samhället att ta del av och återanvända vetenskapliga resultat. Särskilt när det gäller hälso- och sjukvårdsrelaterad forskning finns internationellt ett starkt intresse och behov hos yrkesverksamma att kunna ha tillgång till forskningsresultat.³⁷ I utredningen ”Forska tillsammans – samverkan för lärande och förbättring” betonas att Sveriges regering bör påskynda övergången till ett öppet vetenskapssystem och därmed öppen tillgång till forskningsresultat så att de som är verksamma i skolan får tillgång till den senaste forskningen.³⁸ Att industri och näringsliv har behov av öppen vetenskap i en kunskapsekonomi där kraven på innovation och effektivitet är stora, bekräftas också av ett antal internationella studier. För forskare inom industrin kan det vara svårt att få tillgång till de forskningsartiklar som man har behov av, på grund av höga prenumerationskostnader. En stor andel små och medelstora företag i Storbritannien har uppgett att de har behov av tillgång till vetenskapliga resultat och har angett att den öppna tillgången till artiklar är en viktig möjlighet.³⁹ I Sverige är den empiriska kunskapen om samhällets behov av öppen vetenskap generellt sett ganska låg och få studier har genomförts på nationell nivå. I rapporten ”På vetenskaplig grund” framkommer emellertid att många forskande myndigheter anser sig ha bristfällig tillgång till de vetenskapliga publikationer som behövs i verksamheten. Dessutom uttrycks ett behov av samlad kompetens kring informationsförsörjning och publicering samt mer stöd och högre krav på publicering med öppen tillgång.⁴⁰

Flera stora internationella och mellanstatliga organisationer arbetar för att stärka och understryka betydelsen av den öppna tillgången till vetenskaplig information, inte minst för att lösa de stora samhällsutmaningarna. Unesco betonar att öppen tillgång till vetenskapliga publikationer är av

34 Nielsen, M., 2011

35 SOU 2019:6, s.109

36 A.a., s.116

37 ElSabry, EH, 2017

38 SOU 2018:19

39 ElSabry, EH.,2017

40 Kungliga biblioteket och Svensk biblioteksörening, 2016

grundläggande betydelse för att uppnå åtminstone 10 av FN:s 17 hållbarhetsmål.⁴¹ Därmed bygger Unesco sina initiativ för öppen tillgång till vetenskaplig information kring hållbarhetsmålen, för att uppmärksamma och säkra att vetenskapliga resultat möter samhällets behov och svarar upp mot samtida och framtida samhällsutmaningar.⁴²

3.2 Modeller för öppet tillgänglig publicering

Vetenskapliga artiklar

Etablerade och nya aktörer på marknaden har utarbetat olika affärsmodeller för att erbjuda öppen tillgång till sakkunniggranskade vetenskapliga artiklar. Det finns två huvudsakliga vägar att göra artiklar öppet tillgängliga. Dessa benämns ofta "guld" eller "grön" och indikerar i huvudsak om artikeln publiceras omedelbart öppet tillgängligt i en tidskrift eller om en version av artikeln, ofta en period efter själva publiceringen i tidskriften, deponeras öppet tillgängligt i ett repositorium.

Att publicera artikeln omedelbart öppet tillgängligt i en tidskrift benämns ofta "guld". Sådan omedelbart öppet tillgänglig publicering kan göras i en helt öppet tillgänglig tidskrift eller i en prenumerationsbaserad hybrid-tidskrift. Affärsmodeller för denna form av omedelbar öppen tillgång bygger oftast på att förlaget fakturerar forskaren för publiceringskostnader (så kallad APC, Article Processing Charges). Det finns även affärsmodeller som bygger på annan typ av finansiering, exempelvis genom medlemsavgifter, vilket fram för allt innebär att forskaren själv inte faktureras för publiceringskostnaderna (ofta kallad "diamond"). För ett mer detaljerat resonemang om finansieringsmodeller för öppet tillgängliga artiklar se utredningarna "Ekonomiskt och tekniskt stöd till tidskrifter som publicerar med öppen tillgång" samt "Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem".

Den andra vägen benämns ofta "grön" och innebär att forskaren, om förlaget tillåter det, själv kan parallellpublicera (det vill säga deponera) en sakkunniggranskad version av artikeln i ett öppet tillgängligt repositorium, efter att slutversionen av artikeln redan publicerats i en traditionell prenumerationsbaserad tidskrift. Öppna repositorer är ofta ett institutionellt eller ämnesrepositorium. Dessa repositorer underhålls och bekostas ofta av lärosäten eller andra organisationer inom forskningens infrastruktur. Parallellpublicering är också ofta förknippad med den embargoperiod som förlaget kräver innan artikeln tillåts göras öppet tillgänglig efter publicering i tidskriften. En sådan fördröjning genom embargo är vanligtvis mellan 6-12 månader men det finns även tidskrifter där förlaget kräver upp till 36 månaders embargo. Det bör emellertid också nämnas att några tidskriftsförlag tillåter parallellpublicering utan embargoperioder.⁴³ Det är dock även viktigt understryka att den version som parallellpubliceras sällan är den slutgiltigt publicerade versionen av en artikel, detta på grund av förlagets restriktioner. Istället rör det sig ofta om författarens sakkunniggranskade slutmanuskript.

41 Unesco, Open Access to Scientific Information.

42 Unesco, Global Open Access Portal.

43 För en förteckning av olika förlags krav för parallellpublicering se Sherpa/Romeo

Det bör här nämnas att forskare även kan ladda upp en icke sakkunniggranskad version av sitt manus, så kallad preprint.⁴⁴ Inom vissa fält är det en utbredd tradition att använda särskilda preprint-arkiv som första kanal för publicering (till exempel arxiv.org). Vissa forskningsfinansiärer, till exempel det europeiska forskningsrådet ERC, tar också hänsyn till preprints vid ansökningar⁴⁵. Eftersom preprints inte är sakkunniggranskade ligger denna form av öppet tillgängliga publikationer emellertid inte i de fem utredningarnas fokus. Med detta sagt bör det ändå understrykas att forskares praktiker att publicera sina manus som preprints har en stor betydelse i omställningen till ett öppet vetenskapssystem och att det pågår intressanta initiativ där så kallad öppen sakkunniggranskning⁴⁶ kan kopplas till sådana preprints.

Vetenskapliga böcker

Vad gäller publicering av tryckta vetenskapliga böcker kräver förlagen traditionellt kostnadstäckning. Finansiering för denna kostnadstäckning kommer i många fall från tryckbidrag som den enskilda forskaren exempelvis har sökt från sitt lärosäte eller ett forskningsråd. Det förekommer även att internationella förlag begär att forskaren själv ombesörjer finansiering.

Kostnadstäckning krävs även för publicering av öppet tillgängliga böcker då förlagen tar betalt genom så kallade BPC:er (Book Processing Charges). Storleken på dessa publiceringskostnader för böcker skiljer sig ofta åt beroende på förlag. Och även om publiceringskostnader för öppet tillgängliga böcker i hög grad förekommer på den internationella marknaden är sådana inte särskilt vanliga på den svenska bokmarknaden. Att forskaren parallellpublicerar sin bok i pdf-format i ett repositorium tillåts också i många fall utan att förlagen kräver extra kostnad för detta. Det finns också exempel på finansieringsmodeller för öppet tillgängliga böcker där inga publiceringskostnader förekommer. Läs mer om detta i utredningen ”Öppen tillgång till böcker”.

3.3 Aktörer

Det vetenskapliga publiceringssystemet är heterogent och innefattar ett flertal aktörgrupper som alla har olika roller. Det är just detta heterogena och mångfaldiga system som är i centrum för de stora strukturella och kulturella förändringar som omställningen till öppen tillgång innebär. Med detta sagt kan ansvaret för omställningen inte ligga på de enskilda forskarnas axlar utan måste med nödvändighet delas i ömsesidig samverkan mellan alla aktörer som berörs av, deltar i och bidrar till omställningen.

De aktörgrupper som främst har legat i de fem utredningarnas fokus är forskare, lärosäten, forskningsfinansiärer, andra forskningsadministrativa myndigheter samt regering och departement. Dessa har olika drivkrafter, olika roller och olika ansvar beroende på vilka delar i omställningsprocessen till öppen tillgång som betonas.

Forskare är både användare och producenter av forskningsresultat. De

⁴⁴ Preprint, <https://en.wikipedia.org/wiki/Preprint>

⁴⁵ ERC, 2019

⁴⁶ Se mer om öppen sakkunniggranskning under avsnitt 6.2.

har behov av likvärdig tillgång till vetenskapliga publikationer samtidigt som de ingår i ett meriteringssystem där vetenskapliga publikationer är av stor betydelse i deras karriärsutveckling. Dessutom har forskarsamfundet det övergripande ansvaret för den sakkunniggranskning som samhället behöver för att behålla förtroendet för forskningens kvalitet. Samtidigt som samverkan, såväl inom akademien som med det omgivande samhället, är av stor betydelse befinner sig forskare i en konkurrensutsatt situation för att säkra finansiering och anställningar.⁴⁷

Lärosätenas uppdrag ligger såväl forskning som utbildning samt att verka för att den kunskap som produceras når ut och används i samhället som helhet. De kan sägas vara själva knutpunkten för kunskapsproduktion och kunskapspridning. I likhet med forskarsamfundet präglas lärosäten också av såväl samverkan som konkurrens. Genom sina biblioteksverksamheter, som bidrar med kompetens för informationsförmedling, har de också ansvar för tillgången till forskningsresultat och undervisningsmaterial.⁴⁸

Forskningsfinansiärer, såväl statliga som privata, har genom riktlinjer, utlysningar och fördelning av forskningsmedel stor betydelse för såväl forskningens kvalitet som tillgången till och spridningen av forskningsresultat.⁴⁹

Förutom lärosäten och forskningsfinansiärer berörs ett antal andra **myndigheter** som arbetar med forskningsadministration. Dessa kan exempelvis ansvara för forskningens infrastruktur eller ha ett mer granskande och analyserande ansvar.

Utbildningsdepartementet ansvarar för regeringens forsknings- och utbildningspolitik, exempelvis genom de regleringsbrev som anger hur de olika myndigheterna inom områdena ska arbeta. De ansvarar även för beredning av de delar i statens budget som rör utbildning och universitetsforskning.

3.4 Internationella nätverk och samarbetsprojekt

Som ovan nämnts är det nödvändigt att omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem görs i internationell samverkan och, i så stor utsträckning som möjligt, konsensus. Ett flertal stora internationella samarbetsnätverk har etablerats för att dela erfarenheter och ta fram handlingsplaner för gemensamma inriktningar och målbilder. Den svenska omställningen till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem, som en del i ett öppet vetenskapssystem, sker således i hög utsträckning genom internationell samverkan och erfarenhetsutbyte. För Sveriges del är samverkansarenorna störst inom Europa, men utbyte sker även med nätverk i andra delar av världen. Nedan följer en kortfattad genomgång av ett urval internationella aktörer som kan sägas vara drivande i omställningen till öppen tillgång och öppen vetenskap.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) är en organisation för ekonomiskt samarbete och utveckling där det i samarbetet

47 EU-report, 2019

48 A.a, 2019

49 A.a, 2019

även ingår att granska och rapportera om policyer för öppen vetenskap och dess påverkan på forskning och innovation.⁵⁰ OECD ser öppen vetenskap som en del av de förändringar som digitaliseringen innebär och som, förutom stora möjligheter, även innebär nya utmaningar för beslutsfattare, forskningsinstitutioner och enskilda forskare.⁵¹

G7-gruppen är en informell sammanslutning av sju av världens största industrialiserade ekonomier. Dess arbetsgrupp för öppen vetenskap har tagit fram ett antal rekommendationer för olika åtgärder som varje G7-nation bör vidta för att främja en sammanhållen omställning till öppen vetenskap. De sju länder som ingår i G7 beskrivs som förebilder vad gäller forskning och utveckling och det ses som ganska naturligt att omvandlingen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem startade och har fått stor betydelse i dessa länder. De sju länderna uppmanas att föregå med gott exempel för resten av världen i omställningsprocessen, inte minst när det gäller att främja ett forskningssystem där öppna vetenskapspraktiker uppmuntras, värderas och belönas.⁵²

Unesco (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) främjar öppen tillgång till vetenskapliga publikationer bland annat genom samarbete med olika aktörer för att öka kunskapen och medvetenheten om dess nytta för exempelvis beslutsfattare, forskare och andra kunskapsförmedlare. Unesco deltar också i globala debatter om öppen tillgång och samarbetar med lokala, regionala och globala initiativ för att stödja omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem.⁵³

Den europeiska universitetsorganisationen **EUA** (European University Association) representerar över 800 universitet och högskoleorganisationer i 48 länder i Europa. Organisationens arbete riktar sig framför allt mot EU och dess policyer för högre utbildning, forskning och innovation. EUA har sedan år 2008 publicerat ett 20-tal rapporter på temat öppen tillgång och öppen vetenskap. Bland annat har EUA tagit fram en omfattande färdplan för omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem samt en färdplan för ett förnyat system för forskningsutvärdering i omställningen till ett öppet vetenskapssystem.⁵⁴

LERU (League of European Research Universities) är ett nätverk för forskningsintensiva universitet i Europa vars policygrupp för öppen tillgång har tagit fram ett flertal rapporter gällande omställningen till öppen tillgång och öppen vetenskap. Bland annat har LERU publicerat en färdplan för den öppna vetenskapens roll och betydelse för universitetens hela verksamhet.⁵⁵

Över 400 lärosätes-, forsknings- och nationalbibliotek deltar i den europeiska organisationen **LIBER** (Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche) vars nätverk även inkluderar samarbete med andra organisationer i Europa och övriga världen. Ett av de prioriterade arbetsområdena i LIBERs strategi är öppen tillgång och öppen vetenskap

50 Se till exempel OECD, 2015

51 OECD, Open Science

52 G7, 2017

53 Unesco, Open Access to Scientific Information.

54 EUA, Open Access.

55 LERU, 2018. Open Science and its role in universities.

och dess arbetsgrupp för dessa frågor har publicerat ett antal uttalanden och ställningstaganden, bland annat vad gäller förhandlingar med vetenskapliga förlag.⁵⁶

I **Science Europe** ingår framför allt forskningsfinansierande men även forskningsutövande organisationer. De är engagerade i att främja omställningen till öppen tillgång på ett hållbart och effektivt sätt och ser sig som en nyckelaktör i detta. Öppen tillgång till publikationer är därför ett av de nio prioriterade åtgärdsområden som ingår i Science Europes färdplan. I dess arbetsgrupp för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer samlas experter från olika medlemsorganisationer för att utbyta kunskap, erfarenheter och rådgivning.⁵⁷

SPARC (the Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition) har olika organisationer i Nordamerika, Japan, Afrika och Europa. Dessa organisationer arbetar för att möjliggöra den öppna tillgången till och spridningen av forskningsresultat och utbildningsmaterial, med syfte att demokratisera tillgången till kunskap och öka utdelningen av investeringar i forskning och utbildning. Arbetet fokuserar på samarbete mellan olika aktörsgrepp, exempelvis forskare, förlag, bibliotek, finansiärer, beslutsfattare, studenter och allmänheten.⁵⁸

OA2020 är ett globalt initiativ som drivs av Max Planck Digital Library och som arbetar för att främja och driva omställningen från ett låst prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem. OA2020 har bland annat tagit fram en färdplan för vilka åtgärder som kan vidtas för att denna omställning ska kunna genomföras.⁵⁹

OASPA (Open Access Scholarly Publisher Association) är en internationell medlemsförening vars syfte är att representera förlag som publicerar med öppen tillgång. Dess uppdrag är bland annat att verka för informationsutbyte, skapa standarder och utveckla modeller.⁶⁰

4. Europakommissionen – en nyckelaktör på den forskningspolitiska arenan

Under närmare 13 år har öppen tillgång till vetenskapliga publikationer funnits på EU-kommissionens forskningspolitiska agenda. Redan 2006 publicerade det europeiska forskningsrådet (European Research Council, ERC) sitt ställningstagande för öppen tillgång.⁶¹ Året därpå publicerade Europeiska rådet för första gången slutsatser för vetenskaplig information i den digitala tidsåldern, med fokus på tillgång, spridning och bevarande.⁶²

⁵⁶ LIBER, Innovative Scholarly Communications.

⁵⁷ Science Europe. Open Access to Scientific Publications.

⁵⁸ Sparc Open och Sparc Europe <https://sparcopen.org/>, <https://sparceurope.org/>

⁵⁹ OA2020 <https://oa2020.org/be-informed/>

⁶⁰ OASPA <https://oaspa.org/>

⁶¹ European Research Council, 2006

⁶² European Council Conclusion, 2007

År 2008 lanserades en pilotstudie för öppen tillgång i FP7.⁶³ Under de följande åren genomfördes ett flertal undersökningar och en mängd rapporter publicerades på temat öppen tillgång. Året innan Horisont 2020 lanserades tog EU-kommissionen fram ett antal rekommendationer till medlemsstaterna gällande öppen tillgång.⁶⁴ När Horisont 2020 så lanserades år 2013 ingick följaktligen krav på att artiklar skulle publiceras öppet tillgängliga.⁶⁵ Under Nederländernas ordförandeskap år 2016 skapades "Amsterdam Call for Action", följt av de rådslutsatser för öppen vetenskap som EU:s forskningsministrar enades om vid Konkurrenskraftsrådets möte samma år. År 2018 skickade Europakommissionen uppdaterade rekommendationer till medlemsstaterna gällande tillgång till och bevarande av vetenskaplig information.

Den internationella omställningen att göra forskningsresultat öppet tillgängliga har således under många år varit en kärnstrategi inom EU-kommissionen. Syftet har varit att förbättra spridningen av forskningsresultat och därigenom stärka EU:s innovationskraft.⁶⁶

4.2 Rådslutsatser och rekommendationer

Vid ovan nämnda möte för EU:s konkurrenskraftsråd i maj 2016 enades medlemsländernas forskningsministrar om ett antal rådslutsatser för omställningen till ett öppet vetenskapssystem. Vad gäller öppen tillgång till vetenskapliga publikationer ställde sig alla medlemsländer bakom att:

*further promote the mainstreaming of open access to scientific publications by continuing to support a transition to immediate open access as the default by 2020, using the various models possible and in a cost-effective way, without embargoes or with as short as possible embargoes, and without financial and legal barriers, taking into account the diversity in research systems and disciplines, and that open access to scientific publications should be achieved in full observance of the principle that no researcher should be prevented from publishing.*⁶⁷

Närmare två år senare, i april 2018, skickade EU-kommissionen ut uppdaterade rekommendationer till medlemsstaterna, gällande tillgång till och bevarande av vetenskaplig information.⁶⁸

I rekommendationerna uppmanas medlemsstaterna bland annat att fastställa och genomföra tydliga strategier, beskrivna i nationella handlingsplaner, för fri spridning av och öppen tillgång till vetenskapliga publikationer som är resultat av offentligt finansierad forskning. Förutom konkreta mål och indikatorer för att kunna mäta framsteg för strategierna ska medlemsstaterna även inkludera genomförandeplaner, omfattande fördelning av ansvar och lämplig licensiering, samt tillhörande ekonomisk planering.

⁶³ European Commission, Open Access in FP7

⁶⁴ European Commission Recommendation, 2012

⁶⁵ European Commission, Open Access.

⁶⁶ European Commission, Open Access to Scientific Information.

⁶⁷ Council of the European Union, Outcome of Proceedings, 2016

⁶⁸ EU-kommissionens rekommendation, 2018/790

Dessutom bör medlemsstaterna, i överensstämmelse med EU:s regelverk om upphovsrätt och närstående rättigheter, se till att dessa strategier eller handlingsplaner får följande effekter:

- *Alla vetenskapliga publikationer som är resultatet av offentligt finansierad forskning görs tillgängliga genom fri tillgång senast 2020.*
- *Den fria tillgången till publikationer som är resultatet av offentligt finansierad forskning ska ske snart som möjligt, helst vid tidpunkten för offentliggörandet och under alla omständigheter inte senare än sex månader efter publiceringsdagen (senast tolv månader för samhällsvetenskap och humaniora) oavsett kanal för offentliggörande (vetenskapliga tidskrifter, digital infrastruktur, multimedia eller nya och experimentella metoder för vetenskaplig kommunikation).⁶⁹*

Det licensieringsvillkor som används på marknaden bör inte i onödan bör begränsa text- och datautvinning ur publikationerna. Licensieringsvillkoren bör följa den upphovsrättsliga lagstiftningen utan att påverka den och hänsyn ska tas till den tekniska utvecklingen. Detta innebär att forskare, när de ingår avtal med utgivare av vetenskapliga publikationer ska behålla de nödvändiga immateriella rättigheterna, bland annat för att uppfylla kraven i strategin för öppen tillgång. Detta gäller särskilt självarkivering och vidareutnyttjande (i synnerhet genom text- och datautvinning).

Vidare anges att information gällande överenskommelser, till exempel avtal med förlag, bör publiceras publikt, i syfte att främja öppenheten på marknaden och en sund konkurrens och utan att det påverkar skyddet av sakkunskap och affärsinformation (företagshemligheter).

En annan effekt som efterfrågas är att innovativa företag, särskilt små och medelstora företag, oberoende forskare (till exempel medborgarforskare), den offentliga sektorn, pressen och allmänheten i stort på ett öppet och icke-diskriminerande sätt bör ha största möjliga tillgång till vetenskapliga publikationer. Detta med syfte att möjliggöra innovation, stärka den offentliga sektorn och informera allmänheten.

Medlemsstaterna bör vidare se till att forskningsfinansierande institutioner och forskningsinstitutioner som erhåller offentliga medel genomför ovan nämnda strategier och nationella handlingsplaner på ett samordnat sätt genom att:

- *fastställa institutionella strategier för spridning av och fri tillgång till vetenskapliga publikationer, och fastställa genomförandeplaner,*
- *införa krav för fri tillgång som ett villkor för bidragsöverenskommelser eller för att tillhandahålla annat ekonomiskt stöd för forskning, tillsammans med mekanismer för övervakning av att dessa krav efterlevs och uppföljningsåtgärder för att åtgärda fall av bristande efterlevnad,*
- *göra nödvändiga medel tillgängliga för spridning (inklusive fri tillgång och vidareutnyttjande) på ett öppet och icke-diskriminerande sätt med möjlighet till olika kanaler, inklusive digitala infrastrukturer där*

69 A.a., s.14

så är lämpligt samt nya och experimentella metoder för vetenskaplig kommunikation,

- *ge forskare vägledning om hur strategier för fri tillgång kan följas, och stödja dem i detta, särskilt beträffande hanteringen av deras immateriella rättigheter för att säkra fri tillgång till deras publikationer,*
- *genomföra gemensamma förhandlingar med utgivare för att få öppna och bästa möjliga villkor för tillgång till publikationer, inklusive användning och vidareutnyttjande,*
- *se till att publikationer som är resultat av offentlig finansiering är lätta att identifiera med lämpliga tekniska metoder, inklusive genom metadata för elektroniska versioner av forskningsresultat och beständiga identifikatorer.⁷⁰*

Dessutom bör medlemsstaterna fastställa och genomföra tydliga strategier för anpassning av ”systemet för rekrytering av och karriärvärdering för forskare, utvärderingssystemet för beviljande av forskningsanslag till forskare och utvärderingssystemen för forskningsinstitutioner”. Medlemsstaterna bör se till att de sådana strategier eller handlingsplaner får följande effekter:

- *Det akademiska karriärsystemet stödjer och belönar forskare som deltar i en kultur där man delar med sig av sina forskningsresultat, särskilt genom att man ser till att tidigt dela och ge fri tillgång till sina publikationer och andra forskningsresultat.*
- *Institutioner med ansvar för hantering av offentliga forskningsmedel och offentligt finansierade akademiska institutioner bistår i genomförandet av nationella strategier genom att införa mekanismer som möjliggör, mäter och belönar utbyte av vetenskaplig information.*
- *System för utvärdering av forskning och karriärer berikas genom införande av ytterligare indikatorer och mått som kan ligga till grund för bedömning om öppenhet, inbegripet, men inte enbart, avseende forskningens övergripande sociala effekter och på en forskares individuella nivå (”nya generationens mått”).⁷¹*

4.3 Plan S

I september 2018 lanserades initiativet Plan S för övergången till öppen tillgång till vetenskapliga publikationer. Inom ”cOAlition S” samlas det Europeiska forskningsrådet (ERC) samt ett antal andra forskningsfinansiärer, i Europa och andra delar av världen, för att vidta gemensamma åtgärder med syfte att påskynda omställningen till ett omedelbart öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem. EU-kommissionen har uttryckt stöd för Plan S och för det arbete som medlemmarna i koalitionen åtar sig. I den deklaration som utfärdats stipuleras rekommendationer och en implementeringsplan för att snabbare nå målet till 100 procent omedelbart öppet

⁷⁰ A.a., s.13

⁷¹ A.a., s.17

tillgängliga publikationer i vetenskapliga tidskrifter. Plan S innefattar ett antal strategiska steg där de forskningsfinansiärer som ingår i koalitionen förordar att bidrag som är avsedda att betala publiceringskostnader delas ut till de forskare som publicerar med omedelbar öppen tillgång, för att säkra möjligheterna att använda och återanvända forskningsresultaten globalt. Tre svenska forskningsfinansiärer har anslutit sig till Plan S medan andra avvaktar.⁷²

Plan S-initiativet har väckt stor uppmärksamhet internationellt och en mängd aktörer inom det vetenskapliga systemet har utnyttjat möjligheten att skicka synpunkter och inspel till den implementeringsgrupp som bildats inom koalitionen. Den mer offensiva linjen i Plan S är ett resultat av att de stora kommersiella förlagen visserligen anpassat sina affärsmodeller för öppen tillgång men inte i den takt och den riktning som EU-kommissionen och många lärosäten och forskningsfinansiärer önskar. Syftet med initiativet från koalitionen är alltså att forskningsartiklar ska tillgängliggöras med omedelbar öppen tillgång, det vill säga utan den embargo som ofta tillämpas av förlagen vid parallellpublicering. En annan viktig princip i Plan S är att hejda de skenande kostnaderna för öppen publicering och att begränsa tidsramen för de så kallade transformativa avtal som sluts med de vetenskapliga förlagen. Se utredningen ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem” för en mer detaljerad beskrivning av Plan S.

5. Öppen tillgång i Sverige

5.1 Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer

Vetenskapsrådet fick år 2014 i uppdrag av regeringen att ta fram förslag på nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information och att göra detta i samråd med Kungliga biblioteket och andra relevanta aktörer.

Det färdiga förslaget presenterades i januari 2015 och identifierade bland annat ett antal hinder för en omställning till ett öppet tillgängligt publiceringssystem. För att överbrygga dessa hinder bedömde man att ett antal vidare utredningar skulle behövas, för att ta fram lösningar på hur dessa utmaningar skulle kunna hanteras. Efter att förslaget presenterats arrangerade Utbildningsdepartementet en hearing som samlade ett hundratal representanter för lärosäten, finansiärer, forsknings- och biblioteksorganisationer samt forskare. Fokus för hearingen var att, utifrån förslaget om nationella riktlinjer för öppen tillgång, diskutera hur, och inte om, Sverige och regeringen kan gå vidare i omvandlingen till ett system där vetenskaplig information publiceras öppet tillgängligt.⁷³

De förslag som togs fram av Vetenskapsrådets rapport har som ovan nämnts legat till grund för det utredningsarbete som har genomförts inom ramen för Kungliga bibliotekets samordningsuppdrag för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer.

⁷² Per 2019-01-17 deltar Formas, Forte och Riksbankens jubileumsfond i ”cOAlition S”.

⁷³ Se rapport från hearingen på Kungliga bibliotekets webbplats www.openaccess.se

5.2 Forskningspropositionen ”Kunskap i samverkan- för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft”

I regeringens senaste forskningsproposition konstateras att den digitala utvecklingen på ett genomgripande sätt har:

förändrat förutsättningarna för hur högre utbildning och forskning bedrivs, lärosäten organiseras, forskningsresultat kommuniceras och samverkan sker med näringsliv och det omgivande samhället. En ökad digitalisering skapar inte minst nya forskningsmöjligheter.⁷⁴

I forskningspropositionen ägnas vidare ett avsnitt åt den öppna tillgången till forskningsresultat, det vill säga vetenskapliga publikationer och forskningsdata.

Regeringen konstaterar att öppen tillgång till forskningsresultat bidrar till att upprätthålla och främja en hög forskningskvalitet samt att öppen tillgång är angeläget för hela samhället. Genom att forskningsresultat snabbt blir tillgängliga anses forskningen kunna avancera då fler forskare kan validera och bygga vidare på tidigare resultat. Det betonas att forskning och utveckling också i hög grad bedrivs inom företag, industri och offentlig sektor. Genom en aktiv spridning och öppen tillgång kan även dessa aktörer snabbare ta del av nya forskningsgenombrott, vilket anses kunna bidra till innovationer, stärkt konkurrenskraft samt en stärkt offentlig sektor.⁷⁵

Regeringens målbild är att alla de vetenskapliga publikationer som är resultat av offentligt finansierad forskning bör bli öppet tillgängliga direkt då de publiceras. Målbilden inbegriper både vetenskapliga publikationer, forskningsdata och konstnärliga verk och bör vara fullt ut genomförd senast inom 10 år (det vill säga år 2026). Det konstateras att utvecklingen inom flera vetenskapliga områden dock går betydligt snabbare än så vilket regeringen ser positivt på. För vetenskapliga publikationer bedömer man att omställningen kan påbörjas omgående. Det betonas också att det är ett gemensamt ansvar för alla aktörer i forskningssystemet, exempelvis lärosäten och forskningsfinansiärer, att verka för att målbilden uppfylls.⁷⁶

I forskningspropositionen understryks också att övergången till öppen tillgång till forskningsresultat bland annat hindras av att det saknas tydliga incitament för forskarna att öppet tillgängliggöra forskningsresultaten.

För vetenskapliga publikationer saknas i dag en mekanism för att uppmuntra forskare att publicera i tidskrifter med öppen tillgång till artiklarna i stället för i traditionella tidskrifter som ofta har större genomslag.⁷⁷

⁷⁴ Prop. 2016/17:50

⁷⁵ A.a.

⁷⁶ A.a.

⁷⁷ A.a., s. 107

5.3 Kungliga bibliotekets övriga uppdrag gällande öppen tillgång till vetenskapliga publikationer

Portalparagrafen i Kungliga bibliotekets instruktion anger att Kungliga biblioteket är ”Sveriges nationalbibliotek och ska främja den svenska forskningens kvalitet och en demokratisk samhällsutveckling genom att tillhandahålla källmaterial och en effektiv forskningsinfrastruktur.” Myndigheten ska också ”tillhandahålla en fullgod och heltäckande datakälla för utvärdering av svenska vetenskapliga publikationer.”⁷⁸

Kungliga biblioteket har också i uppdrag av regeringen att ta fram kriterier för att kunna bedöma i vilken utsträckning vetenskapliga publikationer, som helt eller delvis tagits fram med offentlig finansiering, uppfyller de så kallade FAIR-principerna och det nationella målet om att publiceras omedelbart öppet tillgängliga. Principerna handlar om att forskningsresultat ska vara sökbara (findable), tillgängliga (accessible), kompatibla (interoperable) och återanvändbara (reusable).⁷⁹ Dessutom har Kungliga biblioteket i uppdrag att baserat på sina och Vetenskapsrådets redovisningar föreslå en metod som ska kunna visa en samlad bild av i vilken utsträckning som både vetenskapliga publikationer och forskningsdata uppfyller FAIR-principerna. Detta uppdrag har redovisats till regeringen med rapporten ”Vetenskapliga publikationer och FAIR-principerna – Bedömningskriterier och metod för att kunna följa utvecklingen mot ett öppet vetenskapssystem”.⁸⁰

För första gången anges också i regleringsbrevet för 2018 att Kungliga biblioteket ska:

*Sammanställa de totala utgifterna för vetenskaplig publicering för universitet och högskolor, som har statlig huvudman eller tillstånd att utfärda examen enligt lagen (1993:792) om tillstånd att utfärda vissa examina. Kungl. biblioteket ska vid sammanställningen särskilt beakta prenumerationskostnader, publiceringsavgifter och administrativa utgifter.*⁸¹

Denna sammanställning kommer att offentliggöras i samband med att Kungliga biblioteket redovisar uppgifterna till regeringen.

5.4 Krav och rekommendationer – finansiärer och lärosäten

Många svenska statliga och privata forskningsfinansiärer har krav på att forskare som beviljats forskningsmedel ska publicera sina resultat öppet tillgängligt.⁸² Vetenskapsrådet och Riksbankens Jubileumsfond var de första finansiärerna att år 2010 införa sådana krav och de följdes under de påföljande åren av fler finansiärer.⁸³

78 Kungliga bibliotekets instruktion.

79 Vetenskapsrådet har ett motsvarande regeringsuppdrag gällande forskningsdata.

80 Kungliga biblioteket, 2019

81 Kungliga bibliotekets regleringsbrev för budgetåret 2018

82 Ej böcker.

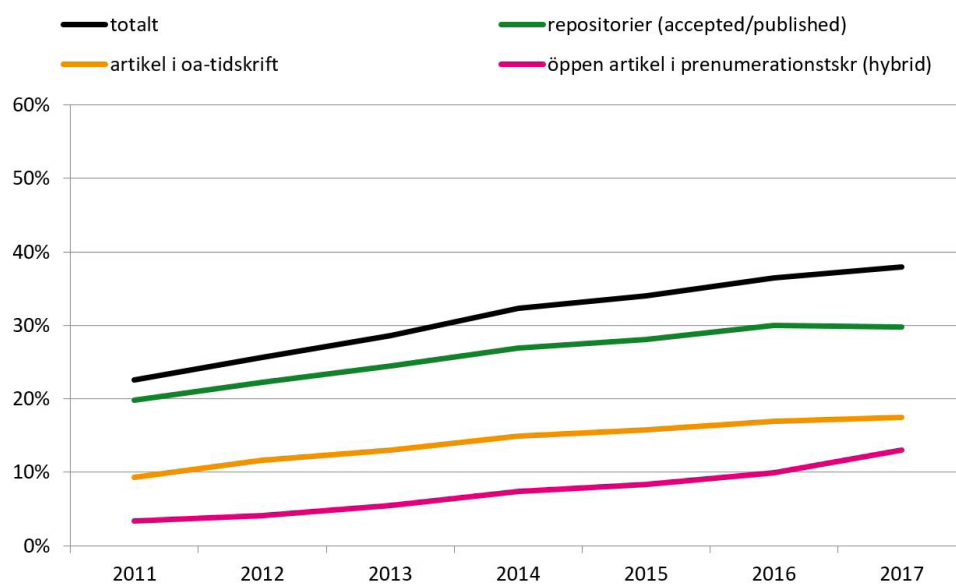
83 Formas, Forte, Östersjöstiftelsen och Wallenbergstiftelserna

I stort sett alla svenska lärosäten ger rekommendationer gällande öppen tillgång. Denna utveckling påbörjades år 2005 med att Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF) skrev på Berlindeklarationen och därmed rekommenderade sina medlemmar att vidta följande åtgärder.

1. *Införa en policy som starkt rekommenderar att deras forskare deponerar en kopia av varje publicerad artikel i ett öppet, digitalt arkiv och*
2. *Uppmuntra forskarna att publicera sina forskningsartiklar i fritt tillgängliga vetenskapliga tidskrifter när en lämplig sådan existerar och ge det stöd som krävs för att detta ska vara möjligt.*⁸⁴

5.5 Nationell statistik för öppet tillgängliga artiklar

I en sammanställning som tagits fram av Kungliga biblioteket framkommer att knappt 40 procent av artiklar utgivna under år 2017, som registrerats i Swepub, finns öppet tillgängliga, antingen deponerade i repositorer (30 procent), publicerade i helt öppet tillgängliga tidskrifter (17 procent) eller i hybridtidskrifter (13 procent). Visst överlapp mellan kategorierna förekommer⁸⁵.

Utvecklingen av artikelpublicering med öppen tillgång i Sverige under 2011–2017.

Datakällor: Swepub och Unpaywall

⁸⁴ SUHF, 2005

⁸⁵ Det kan noteras att Vetenskapsrådet genom att använda Web of Science som datakälla funnit att 45 procent av publikationerna utgivna år 2015 var öppet tillgängliga. Se Vetenskapsrådet, 2018a.

5.6 Från prenumerationsavgifter till publiceringskostnader

Vi befinner oss som tidigare nämnts mitt i en omfattande förändring av hur forskningsresultat kommuniceras i samhället. Nya digitala verktyg och tekniker möjliggör nya sätt på vilka forskningsresultat via internet kan spridas och användas i samhället samt hur vetenskaplig kommunikation kan finansieras. Detta skapar även konfliktytor och spänningsfält. Internationellt har flera stora lärosäten angett att de inte längre har råd att betala dyra tidskriftsprenumerationer till de vetenskapliga förlagen och därmed inte kan tillhandahålla forskaren de publikationer de behöver.⁸⁶

Digitaliseringens omfattande påverkan på det vetenskapliga publiceringssystemet tog som tidigare beskrivits sin början vid slutet av 1990-talet, då tidskriftsprenumerationer omvandlades från att omfatta tryckta tidskrifter till att gälla elektroniska tidskriftspaket. Dessa blev dyrare att förvärva än de tryckta enstaka prenumerationer, så trots att inköpen av tryckta medier har minskat har prisökningen för licensavtal till e-resurser ökat så mycket att många lärosäten inte längre har råd att betala, och allt fler därmed låses ute från tillgången till forskningsresultat. Denna effekt är också tydlig i Sverige. Antalet digitala enheter i forskningsbibliotekens mediebestånd varierar mellan olika lärosäten och leder till stora skillnader i tillgång till forskningsresultat och informationsförsörjning. Anställda och studenter vid mindre högskolor kan till exempel ha tillgång till några tusen e-tidskrifter medan de stora universiteten via sina bibliotek erbjuder tillgång till tiotusentals e-tidskrifter. Ännu tydligare blir denna skillnad när jämförelser görs mellan stora lärosätesbibliotek och mindre myndighets- och sjukhusbibliotek.⁸⁷

I ett prenumerationsbaserat publiceringssystem betalar alltså svenska lärosäten, genom sina biblioteksbudgetar, för att personal, affilierade forskare och inskrivna studenter ska kunna läsa vetenskapliga artiklar i de tidskrifter som lärosätet licensierar, så kallade läskostnader. I Sverige förhandlas dessa licensavtal via Bibsamkonsortiet, som administreras av Kungliga biblioteket, men betalas av de deltagande organisationerna utifrån behov och ekonomisk möjlighet. Utöver detta tecknar även lärosätena lokala avtal och köper tidskriftsprenumerationer från förlagen. Bibsamkonsortiet strävar också efter att kombinera prenumerationsavgifter och publiceringskostnader för öppen tillgång i samma avtal. Målet är att avtalen ska innehålla en modell som gör att organisationerna går från att betala för prenumerationer till att istället betala för öppet tillgängliga publiceringar. Avtalen kan även innebära att deltagande organisationer inom Bibsamkonsortiet antingen får rabatt på publiceringskostnader eller sänkta licensavgifter i samband med publicering med öppen tillgång. Läs mer om detta i utredning ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem”.

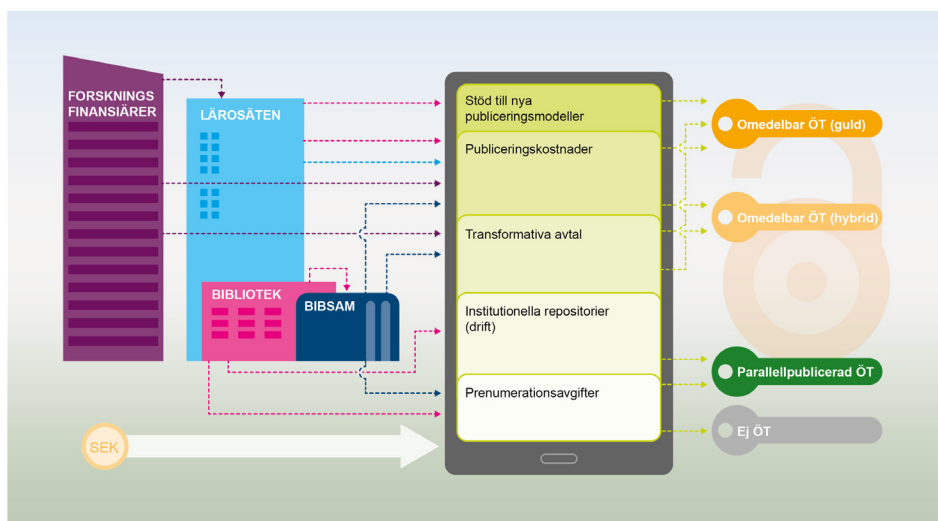
Den pågående utvecklingen är att finansieringen av öppet tillgänglig publicering sker genom att förlagen fakturerar forskarna för publiceringskostnader. Denna modell har gynnats av att många forskningsfinansiärer

⁸⁶ Denna situation beskrivs som ”the serial crisis”. Se till exempel Lawson, S., 2016

⁸⁷ Svensk biblioteksforening, 2015

ger medel särskilt för detta ändamål. Som ovan nämnts är det vanligast att förlaget fakturerar forskaren direkt för publiceringskostnaden. Forskaren finansierar denna kostnad huvudsakligen genom medel från forskningsfinansiärer, genom lärosätets publiceringsfond eller, i vissa fall, genom fakultetsmedel eller privata medel. Publiceringskostnader kan betalas till helt öppet tillgängliga tidskrifter eller till så kallade hybridtidskrifter, där enskilda artiklar mot betalning görs omedelbart öppet tillgängliga i en annars prenumerationsbaserad tidskrift.⁸⁸ Den genomsnittliga publiceringskostnaden, beräknad på tillgänglig data i Sverige, är i en helt öppet tillgänglig tidskrift 1 298 Euro och i hybridtidskrift 2 173 Euro.⁸⁹

Den nuvarande omställningsperioden, då såväl prenumerationsavgifter som publiceringskostnader betalas för vetenskapliga publikationer, innebär flera åtskilda betalningsströmmar och leder till att förlagen kan ta betalt flera gånger för samma artikel. Detta sker dels genom publiceringskostnaden från forskaren och dels genom ökande prenumerationskostnader för lärosätena, trots att andelen öppet tillgängliga artiklar i förlagets portfölj ökar och prenumerationskostnaden därmed borde gå ner.⁹⁰ Omställningen från ett prenumerationsbaserat publiceringssystem till ett öppet tillgängligt leder med nödvändighet till att resurser behöver omfördelas. Läs mer om detta i utredningen ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem”.

Betalningsströmmar i nuläget. Illustratör Maria de Maré. Licens CC-BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

Behovet av att få kontroll över och begränsa de totala kostnaderna för vetenskaplig publicering är därför stort. Ett sätt att nå målbilden för omedelbar öppen tillgång är att betalningsströmmarna omdirigeras från att finansiera licensavtal till att finansiera publiceringskostnader. Det är också av stor vikt att omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem

88 Se mer utförligt resonemang kring detta i utredning ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem.

89 Se Open APC Sweden GitHub. Läs mer om detta i utredningen ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem”.

90 Lawson, S., Gray, J., & Mauri, M., 2016

genomförs och stabiliseras utan att kostnaderna för öppet tillgänglig vetenskaplig publicering ökar okontrollerat. Idag saknas en transparent och offentligt tillgänglig helhetsbild över de totala kostnader som strömmar från forskning till förlag.⁹¹ Arbeta pågår för att öka transparensen i avtal och några länder publicerar redan sina avtal öppet på internet. De ökande publiceringskostnaderna har länge varit okända, men genom kartläggningsprojekt som Open APC Initiative⁹² och Open APC Sweden⁹³ börjar en bild klarna över storleken på de kostnader som finns parallellt med prenumerationskostnaderna.

6. Vetenskapliga traditioner

Som tidigare beskrivits ingår svenska forskare i ett internationellt sammanhang som inkluderar alla delar av det vetenskapliga publiceringssystemet. Det kan därför konstateras att genomförandet av utredningarnas föreslagna rekommendationer kommer att behöva se olika ut och ha olika tidsplan för att kunna ske i samklang med den forskardrivna utvecklingen inom respektive vetenskapsområde och för att säkerställa respektive forskningsområdes ansvar att hålla en god forskningskvalitet. Samtidigt bör understrykas att det i omställningen till öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem finns många gemensamma intresseområden och ämnesöverskridande drivkrafter i forskarsamhället, som bör tas tillvara och stödjas i strävan efter att undanröja hinder i omställningen.

6.1 Vetenskapliga publikationer

Med publicering menas här offentliggörandet, det vill säga den historiska betydelsen av ordet publicera, "att göra publikt". Vetenskaplig är den publiceringskanal som publicerar originalforskning som genomgått sakkunniggranskning före publicering. Detta kan ske på olika sätt. Olika vetenskapsområden och vetenskapliga discipliner har olika mönster och traditioner vad gäller former och kanaler för vetenskaplig publicering. Skillnaderna mellan vad som inom olika ämnen anses vara prestigefulla publiceringar kan exempelvis gälla hur ofta och hur många vetenskapliga artiklar som publiceras, på vilket språk publikationen skrivs eller om publikationen ges ut av ett nationell eller internationellt förlag.⁹⁴

Precis som i samhället i stort, har digitaliseringen påverkat forskare och hur forskning genomförs. Idag samexisterar tryckta och digitala vetenskapliga publikationer. Oavsett format finns behov av metadata för att hitta publikationen och långtidslagring med eventuell gallring. I och med digitaliseringen finns möjlighet att processa publikationer maskinellt vilket innebär att de bör vara maskinläsbara likväl som läsbara för människor. Nyligen har ett initiativ med ett antal principer för forskningsdata fått stor spridning, de så kallade FAIR-principerna. FAIR-principernas syfte är att underlätta återanvändande. Även om principerna är utvecklade för forsk-

91 A.a.

92 Se Open APC Initiative, GitHub.

93 Open APC Sweden, Github.

94 Jämför Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA), 2012

ningsdata kan de användas för alla typer av forskningsresultat. Principerna handlar om att forskningsresultat ska vara sökbara (findable), tillgängliga (accessible), kompatibla (interoperable) och återanvändbara (reusable). FAIR-principerna förordar inte öppen tillgång, men kan med fördel kombineras med principen om öppen tillgång. Med önskan om maskinläsbarhet kommer också krav på identifikatorer för publikationer men också för författare och institutioner, exempelvis genom ORCID.⁹⁵ Identifikatorer för publikationer har funnits länge, exempelvis ISSN (International Standard Serial Number) för seriella publikationer och ISBN (International Standard Book Number) för böcker. Dessa kompletteras nu med identifikatorer för digitala objekt, exempelvis DOI (Digital Object Identifier). Tanken är att identifikatorerna ska vara beständiga över tid, så att de tillförlitligt identifierar en specifik publikation. Som tidigare nämnts har Kungliga biblioteket på uppdrag av regeringen tagit fram bedömningskriterier enligt FAIR för vetenskapliga publikationer.

6.2 Sakkunniggranskning

Sakkunniggranskning syftar till att säkra den vetenskapliga standarden och kvaliteten vid vetenskaplig publicering samt vid medelstillsättning. Det engelska begreppet "peer-review" översätts ordagrant till kollegial granskning, vilket innebär att det är forskarsamhället som utför och ansvarar för granskningen.⁹⁶ Även om själva begreppet myntades på 1970-talet har begreppet kommit att få stark retoriskt betydelse i den akademiska diskursen, utifrån dess innebörd att säkra forskningens tillförlitlighet och renommé. Konceptet har sitt ursprung i de lärda sällskapen på 1600-talet, men då med en ganska annorlunda betydelse jämfört med hur begreppet används idag.⁹⁷

I Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer definieras vetenskapliga publikationer som "sakkunniggranskade artiklar och konferensrapporter samt böcker som är ett resultat av offentligt finansierad forskning". Vetenskapliga publikationer kan definieras vidare än så, men det är viktigt att kunna skilja sakkunniggranskade publikationer från dem som inte är det.

Det finns utarbetade normer för sakkunniggranskning såväl internationellt som nationellt. Under utredningsarbetet har det emellertid framkommit att i det i Sverige råder tveksamhet om hur sakkunniggranskning ska definieras och hur processen ska kunna verifieras och värderas. Det finns behov av gemensamma definitioner av vad som räknas som sakkunniggranskning, för att säkerställa och upprätthålla god kvalitet i förfarandet. Nedanstående exempel på etiska riktlinjer bör ses som en minimigräns för sakkunniggranskning.

Också när det gäller utgivningen av böcker är sakkunniggranskning ett angeläget tema. I det internationella publiceringssystemet är sakkunniggranskning av böcker närmast ett standardiserat förfarande.⁹⁸ Även om det idag visserligen även i Sverige finns publiceringskanaler som innefattar sakkunniggranskning av böcker utgivna vid svenska lärosäten, så publiceras

⁹⁵ Orcid.org

⁹⁶ Wikipedia, Referentgranskning.

⁹⁷ Läs mer om sakkunniggranskningens historia i till exempel Moxham, N & Fyfe, A 2018.

⁹⁸ Björkman, J., 2015; Knowledge Exchange, 2017

de allra flesta svenska monografier utan regelmässig sakkunniggranskning. Det bör emellertid understrykas att detta inte innebär att vetenskapliga böcker utgivna i Sverige inte har genomgått kollegial granskning. Snarare är det så att ett mer informellt granskningssystem är etablerat vilket inkluderar olika former av kollegial granskning, till exempel genom högre seminarier vid lärosätena och parallellt med förläggares, lektörers och redaktionsråds granskningsarbete.⁹⁹

I omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem har sakkunniggranskningsförfarandet fått förnyad uppmärksamhet och betydelse. Seriösa vetenskapliga tidskrifter som publicerar öppet tillgängliga artiklar använder sig av traditionella förfaranden för sakkunniggranskning och kan även pröva innovativa modeller för forskningens kvalitetssäkring, exempelvis genom ”öppen sakkunniggranskning”. Gemensamt för alla modeller är att det är vetenskapssamfundet, det vill säga forskarna själva som utför sakkunniggranskning och därmed svarar för att säkra den vetenskapliga kvaliteten.¹⁰⁰

Webbtjänsten CODEX, som drivs av Vetenskapsrådet i samarbete med Centrum för forsknings- och bioetik vid Uppsala universitet, tillhandahåller etiska riktlinjer, rekommendationer och standarder för vetenskaplig publicering:

Ett anspråk på kunskap måste accepteras av det vetenskapliga samhället för att kunna sägas utgöra kunskap. Det måste kritiskt granskas utifrån metodologiska, argumentativa och källkritiska aspekter och därigenom visas kunna uppfylla vetenskapliga krav.¹⁰¹

Här hänvisas till COPE:s (Committee of Publication Ethics) beskrivning av granskares uppdrag: granskare ska vara fria från jäv eller annan koppling till det material som bedöms; granskare av vetenskapligt material ska inte vara kollega eller familjemedlem till eller ingå i samma forskningslag/forskningsprojekt som någon av författarna. COPE är ett samarbetsforum som på internationell nivå tillhandahåller riktlinjer för sakkunniggranskning och för hur tidskrifter kan arbeta systematiskt mot jäv, plagiat och annat som kan underminera den vetenskapliga kvaliteten. Andra organisationer, exempelvis WAME (World Association of Medical Editors), och ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors), stöttar med råd och riktlinjer i frågor som rör författarskap och etiska dilemman. Dessa standarder används av internationella förlag för att skapa riktlinjer och utbildning för redaktörer till vetenskapliga tidskrifter. Ett liknande ramverk bör definieras även för svenska förhållanden.

Plattformen DOAJ (Directory of Open Access Journals) har tillsammans med COPE, OASPA (Open Access Scholarly Publishers Association) samt WAME, tagit fram ”Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing” som utgör grunden för bevilja medlemskap i COPE, DOAJ och OASPA. För krav på sakkunniggranskning gäller följande principer:

Peer review is defined as obtaining advice on individual manuscripts

99 Läs mer om detta i utredningen ”Öppen tillgång till böcker”.

100 Open Access Overview.

101 CODEX, regler och riktlinjer för forskning.

*from reviewers expert in the field who are not part of the journal's editorial staff. This process, as well as any policies related to the journal's peer review procedures, shall be clearly described on the journal's Web site, including the method of peer review used. Journal websites should not guarantee manuscript acceptance or very short peer review times.*¹⁰²

Som ovan nämnts använder vissa förlag även innovativa modeller för sakkunniggranskning, exempelvis i form av öppna publikationer som granskas efter offentliggörandet (på engelska "post-publication peer review"). Öppen sakkunniggranskning innebär att granskare och författare inte är anonyma för varandra och att granskningsrapporten är öppen. Denna öppna process är en växande trend inom vetenskaplig publicering och anses kunna öka kvaliteten på själva sakkunniggranskningen.¹⁰³

6.3 Vetenskaplig meritering

Det akademiska meriteringssystemet har en avgörande betydelse för tjänstetillsättningar och medelstildelning. Hur det utformas och vad det innehåller, det vill säga vilka prestationer som ges mer respektive mindre vikt i värderingen av forskares meriter, skiljer sig mellan olika discipliner och ämnesområden. Eftersom systemet signalerar vad som är meriterande så formar det även vilka aktiviteter som forskare väljer att fokusera på, exempelvis valet av publiceringskanal. Sätten som publiceringsmeriter värderas på skiljer sig alltså ofta mellan olika ämnesområden. Dessutom kan det förekomma ett glapp mellan lärosätenas riktlinjer och hur sakkunniga gör sina bedömningar i praktiken.^{104 105}

Det pågår en internationell diskussion om meriteringssystemens utformning och innebörder. Såväl DORA-uppropet (San Francisco Declaration of Research Assessment) som det så kallade Leidenmanifestet har tagits fram för att driva på en förändring av befintliga meriteringssystem. De grundar sig i en problematisering av att tidskriftsbaserad meritvärdering får utgöra det huvudsakliga exemplet på hur kvantitativa indikatorer uteslutande, eller i hög utsträckning, används för att utvärdera forskningens kvalitet. Slutsatsen i såväl DORA som Leidenmanifestet är att kvantitativa mått på forskningens värde ska komplettera, och inte ersätta, kvalitativa mått, vilket innebär att sakkunniggranskning skall fortsätta att spela en övergripande roll. Lär mer om detta i utredning "Meriterings- och medelstildelningssystemen i relation till incitament för öppen tillgång".

6.4 Forskningens frihet och ansvar

Verksamheten vid universitet och högskolor regleras i huvudsak genom högskolelagen¹⁰⁶ och högskoleförordningen¹⁰⁷. Dessa innehåller bestämmelser för de universitet och högskolor som har staten som huvudman. I

¹⁰² Directory of Open Access Journals (DOAJ).

¹⁰³ Ross-Hellauer, T. 2017.

¹⁰⁴ Joelsson E., Nelhans, G. och Helgesson, C-F., 2018. Manus under utgivning

¹⁰⁵ Eliasson. P-O., 2018

¹⁰⁶ Högskolelagen 1992:1434

¹⁰⁷ Högskoleförordningen 1993:100

högskolelagens första kapitel finns grundläggande mål för verksamheten, exempelvis att lärosätenas uppdrag är utbildning och forskning, att de ska samverka med det omgivande samhället, verka för att forskningsresultat tillkomna vid högskolan kommer till nytta, att verksamheten ska bedrivas så att det finns ett nära samband mellan utbildning och forskning, och att verksamheten ska hålla hög kvalitet. Begreppet "akademisk frihet" finns inte i högskolelagen, i stället anges allmänna principer för forskningens frihet. En hänvisning till forskningens frihet finns även i grundlagen.

1 kap. § 6 För forskningen skall som allmänna principer gälla att:

1. forskningsproblem får fritt väljas,
2. forskningsmetoder får fritt utvecklas och
3. forskningsresultat får fritt publiceras.

I Kungliga bibliotekets regleringsbrev anges att samordningsuppdraget ska beakta principen att "forskningens resultat får fritt publiceras". Riktlinjer för eller krav på öppet tillgängliga publikationer innebär i sig inget förpliktande att publicera sina forskningsresultat. Valet och ansvaret att publicera sina forskningsresultat eller ej ligger hos den enskilda forskaren. Enbart när forskaren avser att publicera sina resultat träder dessa riktlinjer, eller krav, på öppet tillgänglig publicering in.¹⁰⁸

Öppen tillgång betyder att den största möjliga läsekretsen har åtkomst till publicerad forskning, något som gjorts möjligt genom digitaliseringen. Unesco argumenterar för att öppen kommunikation av resultat, hypoteser och åsikter, det vill säga "akademisk frihet", är att betrakta som central i den vetenskapliga processen, och att det är en stark garant för att vetenskapliga resultat är korrekta och objektiva.¹⁰⁹ I sina rekommendationer för vetenskap och forskare betonar Unesco att medlemsländerna bör:

*Ensure equitable and open access to scientific literature, data and contents including by removing barriers to publishing, sharing and archiving of scientific outputs.*¹¹⁰

Idén om akademisk frihet har historiskt sett varit individuell, det vill säga kopplad till den enskilda forskarens förutsättningar att utöva sitt värv i tjänsten. Exempelvis har Rejmer belyst att det saknas en entydig definition av begreppet "akademisk frihet" och dess betydelse är föremål för en ständig (om)förhandling.¹¹¹ Rejmer visar att det, när det gäller forskningens frihet, också kan vara svårt att avgöra om lagstiftaren menar att forskningens frihet bör betraktas antingen som individuell eller kollektiv eller möjligtvis som båda delarna.¹¹²

Å ena sidan anses individuell akademisk frihet bland annat ge forskare bättre möjlighet att skapa originalitet, kvalitet och långsiktighet i den vetenskapliga kunskapsproduktionen. Å andra sidan kan den individuella akademiska friheten vad gäller forskning begränsas genom att forsknings-

108 Jämför formulering i riktlinjer för öppen tillgång i Tyskland, framtagna av Bundesministerium für Bildung und Forschung. Open Access in Deutschland, 2016

109 Unesco, 2017.

110 A.a. s. 11

111 Rejmer, A. 2016.

112 A.a.

finansiärernas utlysningar är politiskt styrda vilket kan inverka på forskningens möjligheter att fritt välja forskningsproblem.¹¹³ Dessutom kan begränsningar även komma till uttryck i det interna förfarande där forskningsidéer sållas och prioriteras då universitetet som organisation ska godkänna och påta sig ansvar vid ansökningar om externa forskningsmedel. Vidare argumenterar Rejmer för att den konkurrensbaserade modellen för att finansiera forskning kan beröra forskningens frihet i den mening att forskningsfinansiärernas berednings- och beslutsprocesser, som styrs av såväl politiska som akademiska prioriteringar, påverkar möjligheten till att bedriva forskning. Det kollegiala granskningsförfarandet, det vill säga sakkunniggranskning, ligger i stor utsträckning till grund för de urvals- och bedömningsprocesser som påverkar forskningens frihet.¹¹⁴

I realiteten utgörs den svenska individuella akademiska friheten av att forskare fritt får utarbeta projektförslag men både universitetet som organisation och kollegor i egenskap av ledamöter i forskningsfinansiärernas bedömargrupper och beslutande organ måste tillstyrka projektförslaget för att det ska kunna genomföras. Det är också kollegor som bedömer om artiklar som genererats från forskningsprojekt håller tillräckligt hög kvalitet för publicering och som utvärderar universitetens verksamhet.¹¹⁵

Även möjligheten till att fritt publicera forskningsresultat styrs av ett sådant kollegialt granskningsförfarande.¹¹⁶

Relationen mellan akademisk frihet och akademiskt ansvar har behandlats i Styr- och resursutredningen ”En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan”. Även här konstateras att den akademiska frihetens gränser och praktiska tillämplighet inte är självklara och att diskussionen om dess möjligheter och begränsningar alltid måste hållas levande.

Exempelvis kan forskningens frihet självklart inte innebära en rätt för alla forskare att få obegränsad finansiering för alla sina forskningsidéer, samtidigt som alltför begränsad finansiering också begränsar forskningsfrihetens praktiska betydelse.¹¹⁷

Öppen tillgång till vetenskapliga resultat kan förstås som ett uttryck för forskningens ethos att vara öppen, fri och tillgänglig för alla som har intresse och behov av att läsa och återanvända den. Med begreppet CUDOS-normer beskrivs vetenskapens grundläggande kriterier för hur forskning ska genomföras och bedömas. Detta i termer av ”Commun(al)ism”, det vill säga att forskningsresultat ska ses som offentlig kunskap som alla aktörer i hela samhället ska ha rätt att ta del, ”Universalism”, vilket innebär att vetenskaplig validitet ska vara oberoende av personlig eller social status, ”Disinterestedness” med betydelsen att forskaren inte ska ha andra motiv

113 A.a.

114 A.a.

115 A.a. s. 48

116 A.a. s. 45

117 SOU 2019:6, s. 109

för sin forskning än att bidra med nya kunskaper samt ”Organized Scepticism” vilket definieras som att vetenskapliga resultat ska granskas och inte bör ses som slutgiltiga.¹¹⁸ Det har argumenterats för att det endast är i ett öppet tillgängligt publiceringssystem som dessa kriterier uppfylls och att det därför finns ett moraliskt incitament att öppna upp publiceringssystemet.¹¹⁹

6.5 Upphovsrättsliga frågor

Upphovsrätten innebär att upphovspersonen har ensamrätt till ett antal så kallade upphovsrättsliga förfoganden. Dessa ensamrätter innefattar exempelvis rätten att förfoga över sitt verk genom att framställa exemplar av det, att sprida verket och/eller genom att göra verket tillgängligt för allmänheten. När det gäller vetenskapliga publikationer är det vanligt att upphovspersonen, det vill säga forskaren, genom avtal skriver över den ekonomiska upphovsrätten till förlagen. Ett sådant avtal, kallat ”copyright transfer agreement” innebär därmed ofta att forskaren frånsäger sig rätten att, i tid och rum, publicera, återpublicera, lagra eller på annat sätt vidarebefordra publikationen.¹²⁰

De nyss uppräknade rättigheterna, som handlar om att framställa exemplar av det skyddade verket och på olika sätt förfoga över detta, brukar kallas upphovsrättens ekonomiska rättigheter. Till upphovsrätten hör också de så kallade ideella rättigheter som främst innebär rätten att bli namngiven i anslutning till sitt verk samt att verket inte ska tvingas utstå någon kränkande modifiering eller behandling.

En öppen licens är ett avtal vars innehåll behandlar publicering med öppen tillgång. Upphovspersonen kan genom att märka sin publikation med en öppen licens upplåta sina upphovsrättsliga förfoganden, ensamrätter, till andra.

Genom att publicera sitt verk med en vald öppen licens signalerar en upphovsperson samtycke till att det upphovsrättsligt skyddade verket får användas genom exemplarframställning, tillgängliggörande och spridning till allmänheten enligt vissa specificerade villkor. Även användarens behandling av de ideella rättigheterna kan regleras genom den öppna licensen. Vilken licens som väljs påverkar i praktiken vilken spridning och vilket möjligt användningsområde en publicering med öppen tillgång får. Läs mer om detta i utredningen ”Uppföljning av krav på öppen tillgång, inklusive CC-licenser.

En ofta använd standard för öppet tillgängliga vetenskapliga publikationer är en CC BY-licens (Creative Commons)¹²¹ den mest aktuella i dagsläget är version 4.0. Denna licens gör det möjligt att distribuera publikationen via flera öppna plattformar, vilket är ett behov som ständigt ökar. Licensen möjliggör också återanvändning av resultat och data från artiklar för bearbetning i vidare studier. Detta innebär att tillgången till materialet säkerställs över tid och att författarens rättigheter tas tillvara inom ramen

118 Merton, R. K. (1973 [1942]).

119 Nelhans, G., 2013. Se även debattinlägg i SvD, 2019

120 Se till exempel Copyright Transfer Agreement. Wikipedia.

121 Creative Commons.

för den juridiska praxis som CC-licenserna innebär. Studier visar dock att kunskapsnivån om licenser är relativt låg bland forskare och att de önskar fler möjligheter till utbildning om grundläggande licensiering.¹²² För mer detaljerad information och diskussion gällande CC-licenser se utredningen ”Uppföljning av krav på öppen tillgång inklusive CC-licenser”.

7. Sammanfattning av utredningarna och dess rekommendationer

Som tidigare nämnts har målet med de fem utredningarna varit att ta fram rekommendationer för nationella lösningar på särskilda utmaningar, med syftet att stödja forskarsamhället i den strukturella omvandlingen och för att Sverige ska nå regeringens målbild för öppen tillgång.

I det följande sammanfattas var för sig de fem olika utredningarna och de rekommendationer som tagits fram i respektive utredning redovisas. För mer detaljerade redogörelse av rekommendationerna och dess bakgrund se respektive utredning.

7.1 Utredning 1 ”Meriterings- och medelstillsdelningssystemen i relation till incitament för öppen tillgång”.

Specifikt direktiv

Ta fram rekommendationer för hur meriterings- och medelstillsdelningssystem kan omformas och ge incitament för öppen tillgång. Beakta öppet tillgängliga publiceringskanaler i det nationella arbetet med ett tänkt svenskt kanalregister ”svenska listan”.

Direktivet har sin grund i Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer där det rekommenderas att vidare utreda meriterings- och medeltillsdelningssystemet kontra krav om öppet tillgänglig publicering. I fokus för utredningen ligger således att undersöka hur meriterings- och medeltillsdelningssystem förhåller sig till incitament för att publicera sakkunniggranskade vetenskapliga publikationer öppet tillgängliga.

Inom ramen för utredningen har en nationell undersökning gjorts av praxis vid meritvärdering av publiceringsmeriter för befordran till docent (denna studie publiceras även separat). Vidare har ett dialogseminarium med ordföranden för anställningskommittéer alternativt lärarförslagsnämnder vid fyra svenska lärosäten arrangerats.

Utredningen följer tre spår som alla är kopplade till en nationell och internationell diskussion om behov av ett förändrat meriterings- och medeltillsdelningssystem. Dessa tre spår är:

- Incitament för forskarsamfundet att publicera forskningsresultat

¹²² Treadway, J., Hahnel, M., Leonelli, S., Penny, D., Groenewegen, D., Miyairi, N., Hayashi, K., O'Donnell, D., & Hook, D., 2016.

öppet tillgängligt

- Ansvarsfulla indikatorer för utvärdering av forskning (på engelska ”responsible research metrics”)
- Öppen tillgång kopplat till samverkan och samhällspåverkan

Vetenskapssamhällets praxis varierar i betydande grad och denna präglas av flera olika kulturer och traditioner. Detta har betydande konsekvenser för hur befintliga meriterings- och medeltilldelningssystem kan förändras för att underlätta publicering med öppen tillgång samt hur sådana förändringar kan genomföras. Utredningen kan därvid konstatera att förslag till åtgärder för att öka incitamenten för publicering med öppen tillgång måste beakta de skillnader som finns inom olika ämnesområden. Utifrån den nationella och internationella lägesrapport som redovisats föreslår utredningen nationella rekommendationer för hur meriterings- och medeltilldelningssystemet kan stödja incitament för öppet tillgänglig publicering av sakkunniggranskade publikationer.¹²³

7.1.1 Rekommendationer

Rekommendation 1: Att riktlinjer för meritvärdering hos lärosäten och finansiärer undanröjer aspekter som negativt påverkar publicering med öppen tillgång. I detta arbete behövs en samordnande organisation som samlar förslagsvis lärosäten, finansiärer samt vetenskapliga akademier och sammanslutningar.

Utredningen har visat att frågan om öppen tillgång är underordnad andra diskussioner om hur publiceringsmeriter ska värderas. Praxis varierar i betydande grad mellan olika vetenskapsområden vilket innebär att även olika delar av forskarsamhället behöver involveras i utvecklingen av riktlinjer. Dessutom tar endast få nationella och internationella riktlinjer för meritering och tjänstetillsättning explicit upp öppen tillgång. I tillägg till detta har utredningen kunnat konstatera att det finns andra dimensioner inom värderingen av publiceringsmeriter som direkt försvårar en övergång till öppen tillgång. Till detta hör exempelvis när kvaliteten på publiceringsmeriterna helt avgörs av mått kopplade till publiceringskanalen. När detta sätt att värdera publiceringsmeriter dominerar leder det till en bedömning som missgynnar publicering i öppet tillgängliga kanaler oavsett publikationens kvaliteter eller omfattningen av kanalens sakkunniggranskning. Att denna problematiska situation behöver åtgärdas har uppmärksammats i såväl Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information¹²⁴ som den forskningspolitiska propositionen¹²⁵.

Rekommendation 2: Att lärosätens och finansiärers policyer för kvalitetsgranskad öppen tillgång inkluderas och förklaras i riktlinjer till och utbildning av sakkunniga.

Utredningen har visat att lärosätens och finansiärers policyer för öppen

123 Rekommendationerna kan även utökas till att även gälla öppen vetenskap, som då inkluderar t.ex. öppna forskningsdata, öppen källkod och olika aspekter av samverkan med det omgivande samhället, exempelvis medborgarforskning.

124 Vetenskapsrådet, 2015

125 Prop. 2016/17:50

tillgång inte ges någon uttalad betydelse i de riktlinjer som ges till de sakkunniga vid meritvärderingsuppdrag. Det finns såväl nationellt som internationellt också en generell diskrepans mellan riktlinjer och rekommendationer på policynivå och vetenskapssamhällets praxis, och denna behöver överbryggas. Den undersökning av meritvärdering för befordran till docent som genomfördes inom ramen för utredningen visade exempelvis att sakkunniga inom vissa områden hade en tendens att beakta kriterier som inte återfanns i de aktuella riktlinjerna. Utredningen konstaterar att det finns anledning för lärosäten att mer aktivt arbeta med att utveckla det viktiga samspelet med sakkunniga.

Rekommendation 3: Att kvalitetsgranskad öppet tillgänglig publicering kan vara en komponent i meritvärdering där samverkan med det omgivande samhället ingår som kriterium.

I lärosätenas uppgift ingår att samverka med det omgivande samhället och informera om sin verksamhet samt verka för att forskningsresultat tillkomna vid lärosätet kommer till nytta. Utredningen lyfter en potential att koppla samman incitament för samverkan och samhällspåverkan med incitament för öppen tillgång och öppen vetenskap. En sådan koppling har även gjorts i den forskningspolitiska propositionen¹²⁶, nämns som förslag på indikator av Vetenskapsrådet¹²⁷ samt tas upp i Styr- och resursutredningen ”En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan”¹²⁸. Även flera internationella organisationer såsom OECD, LERU och EU-kommissionen gör sådan koppling.

Rekommendation 4: Att relevant myndighet ges i uppdrag av regeringen att inkludera lärosätenas implementering av öppen tillgång och öppen vetenskap i bedömningar av kvalitetssäkring av lärosätenas hela verksamhet.

Statens prioriteringar spelar en stor roll för lärosätenas möjligheter att skapa incitament för öppen tillgång och öppen vetenskap. Nationella kvalitetssäkringssystem för lärosätenas hela verksamhet, det vill säga utbildning, forskning och samverkan bör därför inkludera en uppföljning av lärosätenas arbete med öppen tillgång, som en del i ett öppet vetenskapssystem.

Rekommendation 5: Att Utbildningsdepartementet etablerar ett nationellt forum för ansvarsfull forskningsutvärdering, där öppen tillgång till vetenskapliga publikationer och öppen vetenskap ingår som parametrar. Ett sådant nationellt forum bör bestå av representanter från exempelvis lärosätetsledningar inklusive bibliotek, forskningsfinansiärernas ledningar, forskarsamhället representerat av akademiska sammanslutningar och forskare på olika stadier i sin karriär samt ledningar för andra relevanta myndigheter som har en roll i det vetenskapliga systemet.

Utredningen är medveten om att tydlighet kring ansvarsfördelning och mandat är viktigt för att ett sådant forum ska fungera. Det är emellertid samtidigt viktigt att representanter från samtliga berörda parter deltar på

126 A.a.

127 Vetenskapsrådet, 2018b

128 SOU 2019:6

lika villkor. För att ett sådant forum ska kunna vara inkluderande är det inte önskvärt att redan i denna utrednings rekommendationer formulera ansvarsfördelning och mandat.

Exempel på en viktig uppgift för ett sådant forum kan vara att värna en kvalitetsdrivande sakkunnigkultur, bidra till implementeringen av föreliggande utrednings rekommendationer samt att följa den internationella utvecklingen. En annan uppgift för det föreslagna forumet bör vara att verka för ett internationellt förankrat stöd för forskare att välja kvalitetssäkrade öppet tillgängliga tidskrifter.

Nationella listor över publiceringskanaler kan ej ersätta en god bedömningskultur för meritvärdering. Utvecklingen mot att förändra befintliga meriterings- och medeltilldelningssystem, så som beskrivs i till exempel DORA och Leidenmanifestet, innebär bland annat att öka incitamenten för publicering med öppen tillgång. Sådana förändringsprocesser är komplexa och behöver förankras och implementeras på praxisnivå i det vetenskapliga systemet samt ske i samspel med centrala aktörer och aktörskollektiv. Det handlar här om såväl olika delar av universitetsväsendet, forskningsfinansierare, men också vetenskapliga sammanslutningar inom olika vetenskapsområden, vilka kan relatera dessa frågor till rådande praxis inom olika ämnesområden. Utredningen har samtidigt kunnat konstatera att det inte finns någon fungerande arena där olika parter möts i diskussioner om meritvärdering och hur sakkunnigkulturen kan utvecklas inom ramen för de förutsättningar som föreligger inom olika ämnesområden. Utredningen anser därför att meriterings- och medeltilldelningssystemens komplexitet kräver att flera olika vägar och olika verktyg prövas. För att underlätta en utveckling där meritvärdering och medeltilldelning förändras och går i riktning att öka incitamenten för publicering med öppen tillgång och öppna vetenskapspraktiker har de olika berörda aktörerna gemensamt ansvar, men olika roller. Förändringen bör ske i samverkan och ömsesidig dialog mellan alla involverade parter. Det är därför utredningen ser det som mycket angeläget att ett forum för detta skapas.

7.2 Utredning 2 ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem”

Specifikt direktiv

Ta fram rekommendationer för hur publiceringskostnader kan finansieras och administreras nationellt. Utreda eventuellt behov av begränsning av kostnader för publicering i hybridtidskrifter.

Utredningen rör finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem. Utredningen bygger på Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång där det konstateras att det behöver undersökas vidare hur omställningen till att finansiera publiceringskostnader (APC:er) skulle kunna gå till.

Utredningen rymmer en internationell omvärldsanalys över finansiellt ansvar, hur vetenskaplig publicering och publiceringskostnader ökat över

tid, samt hur olika europeiska länder hittills hanterat detta. I utredningen ingår en nationell lägesanalys över finansiellt ansvar, vetenskaplig publicering och publiceringskostnader i Sverige idag. Avslutningsvis lyfts två rekommendationer som formulerats utifrån de behov som identifierats under utredningsarbetet.

Nationella system och infrastrukturer behöver omformas för att underlätta processerna för att administrera och organisera en omställning till ett öppet tillgängligt publiceringssystem. I omställningen från att finansiera licensavtal för att läsa till att finansiera publiceringskostnader är det av stor vikt att den ekonomiska bördan inte läggs på den enskilda forskaren. Tillgången till medel får inte påverka möjligheten för enskilda forskare att publicera sina forskningsresultat öppet tillgängligt.

Utredningen har visat komplexiteten och oklarheten i hur finansieringsströmmarna för vetenskaplig publicering i nuläget nationellt dirigeras från både forskningsfinansiärer och lärosäten till förlagen. Detta innebär också en svårighet att i detta läge kunna analysera och utvärdera vilka effekter som kan väntas av omställningen från att finansiera licensavtal till att finansiera öppet tillgänglig publicering, och hur den ekonomiska resursfördelningen för detta kan se ut nationellt. Sådana analyser försvåras också av den brist på transparens som uppstår på grund av förlagens sekretessklau-suler kring priser och avtalsvillkor. Det är av betydelse för alla inblandade aktörer att det skapas en tydlig bild av den nuvarande situationen samt av hur betalningsströmmarna kan omdirigeras. Detta för att kunna förstå och fatta kunskapsbaserade beslut kring hur omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem bäst kan förverkligas.

7.2.1 Rekommendationer

Rekommendation 1: Att forskningsfinansiärer och lärosäten tar delat ansvar för finansiering av publiceringskostnader.

Utredningen föreslår en lösning där det finansiella ansvaret för publiceringskostnader för öppet tillgängliga publikationer delas mellan finansiärer och lärosäten, med målet att undanröja eventuella finansiella hinder för den enskilde forskaren att publicera sina resultat med öppen tillgång. Utredningen menar att det är angeläget att parterna, framför allt lärosäten och finansiärer, samråder kring hur en omdirigering av betalningsströmmarna kan göras på ett kostnadseffektivt sätt i den nuvarande och framtida omställningsprocessen. Utredningen rekommenderar därför att en partsammansatt grupp tillsätts för vidare samråd kring dessa frågor, där representanter för ledningar vid lärosäten och finansiärer deltar. Exakt hur det finansiella ansvaret bör fördelas har bland annat koppling till de nationella resursfördelningssystemen. Det är därmed inte möjligt att redan i denna utrednings rekommendationer ge detaljerade förslag på hur ansvars- och resursfördelning bör lösas.

Vidare rekommenderas att den centrala administrationen sker vid Kungliga biblioteket genom sin roll som administratör för Bibsamkonsortiet och att nuvarande samverkan inom Bibsamkonsortiets deltagande organisationer utökas till att även inkludera finansiärer.

Nedan föreslås ett antal teman som är angelägna för den partssamman-

satta gruppen att samråda kring.

- **Hybridtidskrifter:** Dessa bedöms av många aktörer vara en temporär lösning i övergången till ett öppet tillgängligt publiceringssystem. Att kostnaderna för öppet tillgänglig publicering ofta är högre i hybrid-tidskrifter än i helt öppet tillgängliga tidskrifter har i vissa länder också lett till att finansiärer och lärosäten begränsar det finansiella stödet för publiceringskostnader i hybrid-tidskrifter. Utredningen föreslår att lärosäten och finansiärer samråder nationellt kring en begränsning av att finansiera öppet tillgänglig publicering i hybrid-tidskrifter. Det är också angeläget med nationell uppföljning för att analysera hur detta kan påverka den enskilda forskaren.
- **Strategier för offset-avtal** utifrån pågående och avslutade utvärderingar av redan slutna offset-avtal. Utredningen föreslår att offset-avtalen fasas ut samt att den europeiska utvecklingen kring detta följs. I processen bör begreppet ”transformativa avtal” ersätta begreppet ”offset-avtal”.
- **Stöd till nya publiceringsmodeller** för sakkunniggranskade forskningsresultat. Utredningen föreslår att den rekommenderade partsammansatta gruppen samråder kring ett eventuellt nationellt behov av och motiv till att finansiellt stödja nya modeller för publicering med öppen tillgång. Även andra myndigheter som producerar och använder forskning kan här involveras. Nationella avtal och överenskommelser kan tecknas med nationella och internationella initiativ inom området.

Rekommendation 2: Att en eller flera relevanta myndigheter ges ansvar för kontinuerlig uppföljning och analys av nationella publiceringskostnader i omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem med syfte att begränsa kostnader för vetenskaplig publicering.

Det finns ett behov av nationell långsiktig uppföljning, analys och kommunikation kring publiceringskostnader för att öka kostnadstransparens och kostnadsmedvetenhet kring vetenskaplig publicering. Sådan data kan också förmedlas till den ovan föreslagna partssammansatta samrådsgruppen samt nationellt sammanställas och spridas för ökad kunskap och dialog kring kostnader för vetenskaplig publicering.

Utredningen föreslår att den partssammansatta gruppen följer den internationella utvecklingen kring begränsning av kostnader för öppet tillgänglig vetenskaplig publicering. Det är även angeläget att säkerställa nationell transparens gällande kostnader för vetenskaplig publicering, såväl licensavtal för prenumerationer som publiceringskostnader för öppen tillgång, för att kunna jämföra olika internationella aktörers avtal.

7.3 Utredning 3 ”Öppen tillgång till böcker”

Specifikt direktiv

Ta fram rekommendationer för hur monografier, antologier och böcker kan

publiceras med öppen tillgång.

Utredningen bygger på Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång, där det föreslås att böcker som publiceras av svenska förlag och är ett resultat av forskning som är finansierad med offentliga medel, ska vara fritt tillgängliga på internet. Vidare rekommenderas av Vetenskapsrådet att den nationella utvecklingen av olika initiativ för öppet tillgängliga böcker bör följas upp.

Monografin har en viktig roll för kunskapsutveckling och spridning av forskning inom svensk humaniora och samhällsvetenskap. Publiceringslandskapet när det gäller böcker är betydligt mer komplext än när det gäller vetenskapliga artiklar. Cirka 15 procent av monografier och antologier utgivna i Sverige fanns öppet tillgängliga år 2016, vilket är en ökning med ca 3 procent jämfört med år 2010.

Utredningen har visat att allt fler kommersiella vetenskapliga förlag accepterar att vetenskapliga böcker publiceras öppet tillgängligt samtidigt, eller med embargo-perioder, som den tryckta versionen. En annan betydelsefull faktor är att avhandlingar inom humaniora och samhällsvetenskap från svenska lärosäten idag till övervägande del publiceras med öppen tillgång. Undantag utgörs av avhandlingar som publiceras av internationella förlag.

Internationellt har frågan om öppen tillgång till vetenskapliga böcker varit på agendan under många år och ett stort antal rapporter har publicerats som visar på såväl utmaningar som möjligheter med att publicera monografier öppet tillgängligt. Utredningen har visat att det inte helt enkelt går att applicera dessa resultat och modeller på svenska förhållanden.

Utredningen har visat att öppet tillgängliga böcker bidrar till ökad spridning och större tillgänglighet. Dessutom har öppen tillgång betydelse för forskningsanknuten undervisning vid svenska lärosäten. Vidare kan en öppet tillgänglig digital version av en monografi fungera som ett värdefullt komplement till den tryckta boken genom att underlätta text- och datautvinning.

Utredningen har även visat på utmaningar i omställningen till ett öppet tillgängligt publiceringssystem för vetenskapliga böcker. För det första publicerar sig svenska forskare på en internationell akademisk bokmarknad som idag tar ut publiceringskostnader för öppen tillgång. För det andra finns det delar av humaniora och samhällsvetenskap en publiceringstradition där svenska kommersiella förlag väljs för att nå en bredare publik utanför akademien. För det tredje varierar tillgången till väl fungerande akademiska öppet tillgängliga publikationskanaler mellan lärosäten.

7.3.1 Rekommendationer

Rekommendation 1: Att lärosäten och forskningsfinansiärer inkluderar vetenskapliga böcker i sina riktlinjer för öppen tillgång till publikationer.

Utredningen har visat att det i dagsläget är få lärosäten och forskningsfinansiärer som inkluderar vetenskapliga böcker i sina policyer för öppen tillgång. Samtidigt har utredningen visat att det finns ett behov av stöd till forskare vid publicering av öppet tillgängliga böcker. För att underlätta implementeringen av dessa riktlinjer behövs även finansiellt stöd till de forskare som publicerar sina böcker med öppen tillgång.

Rekommendation 2: Att lärosäten och finansiärer ger finansiellt stöd till publicering av vetenskapliga böcker med öppen tillgång

För att stödja forskares publicering av öppet tillgängliga vetenskapliga böcker vid nationella och internationella förlag behöver svenska lärosäten och forskningsfinansiärer avsätta medel (till exempel i form av fonder) alternativt omvandla befintliga tryckbidrag. Utredningen har visat att det också finns ett behov av att kunna publicera både en tryckt version och en digitalt öppet tillgänglig version av boken.

Rekommendation 3: Att lärosäten och finansiärer ger fortsatt och utökat finansiellt stöd till befintliga och nya centrala infrastrukturella tjänster för öppen tillgång samt samordning av infrastruktur

Utredningen har visat att det finns ett stort behov av publiceringskanaler och -modeller som möjliggör publicering av vetenskapliga böcker med öppen tillgång. Att förlita sig på att kommersiella förlag upprättar modeller för öppet tillgänglig publicering av böcker är inte tillräckligt.

Här finns således behov av att forskningsfinansiärer och lärosäten fortsatt ger stöd till publiceringskanaler och publiceringsmodeller för öppet tillgängliga böcker. Dessutom finns anledning för lärosätena att systematisera och samordna sin utgivning för att stärka eller etablera öppet tillgängliga publiceringskanaler för böcker. I samband med detta finns också ett behov av att stärka och vidareutveckla infrastrukturer för sakkunniggranskning av vetenskapliga böcker.

7.4 Utredning 4 ”Ekonomiskt och tekniskt stöd till tidskrifter som publicerar med öppen tillgång”

Specifikt direktiv

Ta fram rekommendationer för hur prenumerationsbaserade tidskrifter utgivna i Sverige kan publiceras med öppen tillgång.

Utredningen bygger på det behov som identifierats i Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer att vidare utreda hur tekniskt och ekonomiskt stöd till tidskrifter kan gynna den öppet tillgängliga publiceringen. De befintliga svenska vetenskapliga tidskrifterna utgör en essentiell komponent i den nationella vetenskapliga kommunikationen. Många av dem har etablerat sin trovärdighet under lång tid medan andra har startats för att fylla nya behov. Av de cirka 250 tidskrifter som ingått i utredningens kartläggning har en femtedel existerat sedan före 1950; medianåret för utgivningens start är 1998. En omställning till ett öppet publiceringslandskap förutsätter en varsam omställning där etablerade publiceringskanaler ges goda förutsättningar att fortsätta sin verksamhet och vid behov suppleras av nya.

Det är viktigt att svenska tidskrifter ges möjligheter att följa med i omställningen till ett öppet tillgängligt vetenskapligt publiceringssystem. Utredningen anvisar vägar för denna omställning och identifierar infrastrukturella och praktiska förändringar som krävs för att nå regeringens målbild.

Utredningen har framför allt undersökt redaktörers inställning till

öppen tillgång och svaren pendlar mellan entusiasm och skepsis. Många upplever det som ännu en uppsättning krav som är svåra att realisera. För att en omställning ska vara framgångsrik krävs att de lösningar och stödformer som erbjuds är så pass attraktiva att de ger en motiverande effekt för omställningen.

De främsta farhågor som uttrycks rör finansiering, produktion, förmedling och lagring av digitala och öppet tillgängliga tidskrifter. För att säkerställa de vetenskapliga tidskrifternas fortlevnad över tid krävs investeringar på alla dessa områden.

7.4.1 Rekommendationer

Rekommendation 1: Att Vetenskapsrådet ges i uppdrag att inrätta ett tidskriftsstöd för utgivandet av vetenskapliga tidskrifter med öppen tillgång utan begränsning till vetenskapsområde.

Ett långsiktigt och kalkylerbart ekonomiskt stöd är nödvändigt för att de öppet tillgängliga vetenskapliga tidskrifterna ska kunna upprätthålla en hög vetenskaplig och redaktionell kvalitet.

Rekommendation 2: Att Kungliga biblioteket ges i uppdrag att utarbeta och förvalta en nationell samlingsdatabas eller databasapplikation för svenska öppet tillgängliga vetenskapliga tidskrifter.

Öppet tillgängliga tidskrifter försedda med CC-licens kommer att kunna vara tillgängliga genom många kanaler, men i internets informationsöverflöd behövs ändå en samlad ingång till vetenskapliga tidskrifter med kvalitetssäkrat innehåll. Sådana databaser finns redan i många europeiska länder. Kungliga biblioteket föreslås vara huvudman för tjänsten, men ledningen bör utgöras av en styrgrupp med ledamöter från förvaltande institutioner samt berörda vetenskapsområden.

Rekommendation 3: Att Kungliga biblioteket och lärosäten tar delat ansvar för att inrätta stödtjänster som underlättar tidskrifternas redaktionella arbete. Ansvaret för det tekniska stödet föreslås att delas mellan Kungliga biblioteket för centrala tjänster och lärosätena för lokala och verksamhetsnära tjänster. Ansvaret för utbildning och fortbildning delas mellan dessa aktörer.

Det stöd för redaktionellt arbete som nämns i utredningens behovsanalys kan tillhandahållas via OJS-plattformar (Open Journal System) på både lokal (lärosäten) och central nivå (Kungliga biblioteket). Utredningen föreslår därför att det i samverkan med existerande OJS-nätverk inrättas en nationell plattform baserad på OJS och enligt mönster från våra nordiska grannländer.¹²⁹ I detta sammanhang kan även tillhandahållas utbildning för tidskriftsredaktörer.

¹²⁹ Se exempelvis Det Kgl. Bibliotek, 2017 National Open Access Platform, Ydelsesbeskrivelse, drift og udvikling 2017-19, 26/6 2017.

7.5 Utredning 5 ”Uppföljning av krav på öppen tillgång inklusive CC-licenser”

Specifikt direktiv

Ta fram rekommendationer för enhetliga krav samt gemensam modell för hur uppföljning av kraven bör genomföras. Ta fram rekommendationer för nationell standard för CC-licenser.

Utredningen rör både uppföljning av öppen tillgång samt rekommendationer för Creative Commons-licenser. Grunden till utredningen återfinns i Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information. Här nämns möjligheten att använda Swepub för uppföljning av öppen tillgång och användningen av CC-licenser. Utredningen har också haft i uppdrag att arbeta med Kungliga bibliotekets uppdrag för bedömningskriterier för att kunna följa utvecklingen mot ett öppet vetenskapssystem, de så kallade FAIR-principerna. Arbetet med FAIR-principerna har på så sätt harmoniserats med de tidigare kraven på uppföljning av öppen tillgång.

Som en del av arbetet har utredningen kartlagt hur andra europeiska länder arbetar med uppföljning av öppen tillgång. Uppföljningarna liknar varandra, och utreder dels hur stor andel av publikationerna som finns öppet tillgängliga samt på vilket sätt. Vidare följer flertalet länder upp kostnaderna kring öppen tillgång. I Sverige har både Vetenskapsrådet och Kungliga biblioteket undersökt andelen öppet tillgängliga publikationer, resultatet landar på runt 40-45 procent för publikationer utgivna 2015.

Rekommendationer för CC-licenser har behandlats separat i utredningen. Efter en genomgång av det upphovsrättsliga läget för vetenskapliga publikationer i Sverige idag redogörs för hur öppna licenser, och då särskilt CC-licenser kan användas.

7.5.1 Rekommendationer

Rekommendation 1: Att relevant myndighet ges i uppdrag att nationellt följa upp status för öppet tillgängliga publikationer. Om en instans får huvudansvar kan forskningsfinansiärer och lärosäten använda metoden för egen uppföljning. Krav på uppföljning bör om möjligt införas i forskningsfinansiärernas och lärosätenas regleringsbrev.

I Vetenskapsrådets förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information påpekas vikten av en gemensam modell för att inte olika krav ska ställas av olika forskningsfinansiärer. Detta gäller även lärosäten och genom att ge uppdraget till en myndighet kan en modell utformas som sedan kan användas på olika nivåer. Myndigheten bör också ges ansvar för att uppföljningen sker på ett transparent sätt och att data finns öppet tillgängligt.

Rekommendation 2: Att uppföljningsmodellen bör använda Swepub som datakälla och mäta alla publikationstyper, fördelat på sakkunniggranskat och ej sakkunniggranskade publikationer. Publikationer kan finnas på ett förlags webbplats eller i ett öppet repositorium. Modellen kan även utveck-

las så att FAIR-principerna kan följas upp.

Swepub är redan utpekad som nationell källa för vetenskapliga publikationer, och bör därför användas som datakälla. Uppföljningen bör skilja på sakkunniggranskat och ej sakkunniggranskat material samt olika publikationstyper för att ta hänsyn till olika ämnesområdets förutsättningar. Öppet tillgängligt kan betyda att fulltexten finns via ett förlags webbplats, eller i ett öppet repositorium. I förlängningen bör repositorierna vara certifierade och motsvarande krav ställas på förlagens webbplatser. Uppföljningen föreslås utvecklas kontinuerligt så att även FAIR-principerna i förlängningen kan följas upp. Målet med uppföljningen bör vara att underlätta övergången till, och upprätthållandet av, ett öppet vetenskapssystem och uppföljningens utformning bör ge incitament att förbättra detta system.

Rekommendation 3: Att följande nationella standard för CC-licenser förespråkas och används för öppet tillgängliga vetenskapliga publikationer: CC-by (eller CC-by-SA och CC-0 då detta är tydligt motiverat). En nationell handledning för CC-licenser och vetenskapliga publikationer bör också tas fram av relevant myndighet. Dessutom rekommenderas att lärarundantagets ställning samt hur CC-licenser påverkar arkivlagstiftningens tillämpning utreds vidare.

Vetenskapsrådet har pekat ut att CC-licenser bör användas för öppet tillgängliga publikationer. De licenser som uppfyller Berlin-deklarationens principer om öppen tillgång föreslås användas framöver. Den praxis som uppstått i och med det så kallade lärarundantaget skulle kunna komma i konflikt med öppna licenser och därför föreslås att detta utreds vidare. Det har också visat sig att forskare generellt har relativt låg kunskap om upphovsrättsliga frågor. Därför föreslås att en handledning riktad till forskare produceras. CC-licenser kan även komma att ha konsekvenser för tillämpningen av arkivlagstiftningen.

Slutord

Kungliga biblioteket vill med detta slutord tacka alla deltagare i de fem olika utredningsgrupperna, för den tid och det engagemang som har lagts ner under utredningsarbetet mellan oktober 2017 och december 2018. Det har varit värdefullt och av stor vikt att i utredningsarbetet samla representanter från såväl lärosäten och forskningsfinansiärer som från forskarsamhället. Deltagarna i utredningsgrupperna representerar olika aktörsperspektiv och erfarenheter, vilket har varit nyttigt och nödvändigt för att ta ett samlat grepp om utredningarnas teman och problemformuleringar, utifrån olika perspektiv och kompetenser. Alla deltagare har enats kring det gemensamma målet att ta fram genomförbara rekommendationer för att nå regeringens målbild för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer.

Kungliga biblioteket vill även tack den rådgivande gruppen för öppen tillgång, som kontinuerligt har följt utredningsarbetet, från planering till genomförande. I gruppen deltar representanter från lärosätena genom SUHF, forskningsfinansiärer, forskarsamhället samt specialbibliotek. Gruppen har fortlöpande läst de olika utredningsgruppernas utkast och återkopplat med konstruktiva synpunkter och kommentarer. Även i detta sammanhang har det varit nödvändigt och nyttigt att deltagarna i den rådgivande gruppen representerar olika aktörsgrupper för att kunna tillgodose olika perspektiv och utgångspunkter.

De olika utredningsgrupperna har även konsulterat en mängd andra aktörer för att samla empiriskt underlag till utredningarna och dess rekommendationer. Dessa aktörers medverkan har bidragit till en bred nationell kunskapsbas för utredningsarbetet.

Under den öppna inspelsrunda som arrangerades av Kungliga biblioteket i oktober 2018 inkom synpunkter från flera olika aktörsgrupper på utkastet till de fem utredningarna. Dessa synpunkter har diskuterats och i möjligaste mån tagits i beaktande, såväl av utredningsgrupperna som av gruppen för öppen tillgång.

Referenser

Altbach P.G & de Wit, H., 2018. Too much academic research is being published. University World News. <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20180905095203579>

Berlin Declaration, 2003. <https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration>

Björkman, J., & Fjæstad, B., (red.) 2015. Thinking ahead: research, funding and the future.

Budapest Open Access Initiative, 2002. <https://www.budapestopenaccessinitiative.org/>

CODEX, regler och riktlinjer för forskning. <http://www.codex.vr.se/etik7>.

Copyright Transfer Agreement. https://en.wikipedia.org/wiki/Copyright_transfer_agreement

Creative Commons. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

DeCoursey, T., 2006. Perspective: The pros and cons of open peer review. <https://www.nature.com/nature/peerreview/debate/nature04991.html>

Det Kgl. Bibliotek, 2017 National Open Access Platform, Ydelsesbeskrivelse, drift og udvikling 2017-19.

Directory of Open Access Journals (DOAJ). <https://doaj.org/publishers#advice>

Douglas, K., 1990. The Serials Crisis. The Serials Librarian.

EUA, Open Access. <https://eua.eu/component/tags/tag/27-open-access.html?start=20>

Eliasson, P-O., 2018. Publicering värderas olika beroende på ämnesområde. Universitetsläraren.

ElSabry, E.H., 2017. Who Needs Access to Research: Exploring the Social Impact of Open Access. Revue française des sciences de l'information et de la communication.

ERC, Scientific Council Statement on Open Access, 2006. https://erc.europa.eu/sites/default/files/press_release/files/erc_scc_statement_2006_open_access_0.pdf

ERC, Main Changes Expected in the ERC Work Programme, 2019. <https://erc.europa.eu/sites/default/files/content/pages/pdf/ERC-2019-Work-Programme-main-changes.pdf>

EU-kommissionens rekommendation av den 25 april 2018 om tillgång till och bevarande av vetenskaplig information, 2018. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0790&from=EN>

European Commission Recommendation of 17 July 2012 on access to and preservation of scientific information, 2012. <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/48558fc9-d4c8-11e1-905c-01aa-75ed71a1>

- European Commission, Open Access in FP7. <http://ec.europa.eu/research/swafs/index.cfm?pg=policy&lib=pilot>
- European Commission, Open Access to Scientific Information. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/open-access-scientific-information>
- European Commission, Open Access. <http://ec.europa.eu/research/openscience/index.cfm?pg=openaccess>
- European Council Conclusions on scientific information in the digital age: access, dissemination and preservation, 2007. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52007DC0056>
- European Council Conclusions, The transition towards an Open Science system. 2016. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9526-2016-INIT/en/pdf>
- European Commission, 2017a. Evaluation of Research Careers Fully Acknowledging Open Science Practices; Rewards, Incentives and/or Recognition for Researchers Practicing Open Science. https://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/os_rewards_wgreport_final.pdf
- European Commission, 2017b. LAB-FAB-APP. Investing in the European Future We Want. Luxembourg: Publications Office of the European Union. http://ec.europa.eu/research/evaluations/pdf/archive/other_reports_studies_and_documents/hlg_2017_report.pdf
- EU-report, 2019. Future of scholarly publishing and scholarly communication. Report of the Expert Group to the European Commission <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/464477b3-2559-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en>.
- Fishkin, J. S., 2009. When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation.
- Ford, E., 2015. Open peer review at four STEM journals: an observational overview. *F1000 Research* 4:6.
- Francke, H., Gamalielsson, J. & Lundell, B., 2017. Institutional repositories as infrastructures for long-term preservation. *Information Research*. Vol.22, Nr. 22
- Fyfe, A., et al., 2017. Untangling Academic Publishing: A history of the relationship between commercial interests, academic prestige and the circulation of research.
- G7, Expert Group on Open Science. Executive. Summary, 2017. http://www.g7italy.it/sites/default/files/documents/ANNEX%204_WG%20Open%20Science.pdf
- Haider, J., 2007. Of the rich and the poor and other curious minds: On open access and development. *ASLIB Proceedings*.
- Högskoleförordningen 1993:100
- Högskolelagen 1992:1434
- IFLA trendsrapport, 2017. Surfa på vågen eller hamna i bakvattnet? Att

navigera i en informationsmiljö under utveckling.

Joelsson E., Nelhans, G. och Helgesson, C-F., 2018. Hur värderas publiceringsmeriter i det svenska akademiska systemet? En undersökning av värderingen av befordran till docent med särskilt fokus på betydelsen av öppen tillgång. Manuskript till rapport för utgivning av Kungliga Biblioteket.

Knowledge Exchange, 2017. A landscape study on open access and monographs. Policies, funding and publishing in eight European countries.

Kungliga biblioteket och Svensk biblioteks förening, 2016. På vetenskaplig grund. Vetenskaplig informationsförsörjning vid statliga myndigheter.

Kungliga bibliotekets instruktion. <https://www.kb.se/om-oss/styrning-och-organisation.html>

Kungliga bibliotekets regleringsbrev. <https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?RBID=18550>

Kungliga bibliotekets webbsida www.openaccess.se, Hearing angående Förslag till nationella riktlinjer. <https://openaccess.blogg.kb.se/2015/11/19/hearing-ang-forslag-till-nationella-riktlinjer-for-oppen-tillgang-till-vetenskaplig-information/>

Kungliga biblioteket, 2019. Vetenskapliga publikationer och FAIR-principerna – Bedömningskriterier och metod för att kunna följa utvecklingen mot ett öppet vetenskapssystem.

Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademien, 2012. Publish or perish. Studie av agenda för forskning.

Lane, A., 2013. How OER support lifelong learning. I: McGreal, R., Kinuthia, W., & Marshall, S., (red.). Open Educational Resources: Innovation, Research and Practice

Lawson, S., Gray, J., & Mauri, M., 2016. Opening the Black Box of Scholarly Communication Funding: A Public Data Infrastructure for Financial Flows in Academic Publishing. Open Library of Humanities.

LERU, 2018. Open Science and its role in universities: A roadmap for cultural change. <https://www.leru.org/files/LERU-AP24-Open-Science-full-paper.pdf>

LIBER, Innovative Scholarly Communications. <https://libereurope.eu/strategy/innovative-scholarly-communication>

Meadows, A. J., 2000. The Growth of Journal Literature: A Historical Perspective. In B. Cronin & H. B. Atkins (red.), *The Web of Knowledge: A Festschrift in honor of Eugene Garfield*.

Merton, R. K., 1973 [1942]. The Normative Structure of Science The sociology of science: theoretical and empirical investigations.

Moxham, N & Fyfe, A., 2018. 'The Royal Society and the prehistory of peer review, 1665-1965. *Historical Journal*.

Nelhans, G., 2013. Citeringens praktiker.

Nielsen, M., 2011. *Reinventing Discovery: The Age of Networked Science*.

OA2020. <https://oa2020.org/be-informed/>

OASPA. <https://oaspa.org/>

OECD, 2015. Making Open Science a Reality.

Open Access in Deutschland, 2016. Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2016. https://www.bmbf.de/upload_filestore/pub/Open_Access_in_Deutschland.pdf

Open Access Overview. <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm>

Open APC Initiative. <https://github.com/OpenAPC/openapc-de>

Open APC Sweden. <https://github.com/Kungbib/openapc-se/blob/master/statistics.md>.

Preprint. <https://en.wikipedia.org/wiki/Preprint>

Prop. 2016/17:50. Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft.

Rapport från utbildningsdepartementets hearing om open access. <https://openaccess.blogg.kb.se/2016/02/03/rapport-fran-utbildningsdepartementets-hearing-om-open-access/>

Referentgranskning

Rejmer, A., 2016. Värdegrunden för statsanställda och den akademiska friheten. I: Berger, T., & Lövkrona, I., (red.) Värdegrundsarbete i akademin - med erfarenheter från Lunds universitet.

Ross-Hellauer, T., 2017. What is open peer review? A systematic review. *F1000Research*, 6, 588

Science Europe. Open Access to Scientific Publications. <https://www.scienceurope.org/policy/policy-areas/open-access-to-scientific-publications/>

SOU 2018:19. Forska tillsammans – samverkan för lärande och förbättring.

SOU 2019:6. En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan.

Sparc Europe. <https://sparceurope.org/>

Sparc Open. <https://sparcopen.org/>

Star, S.L. & Ruhleder, K., 1996. Steps Toward an Ecology of Infrastructure: Design and Access for Large Information Spaces.

Suber, P., 2013. Open Access.

SUHF, 2005. Rekommendationer angående Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities.

Svensk biblioteksforening, 2015. Effektiv vetenskaplig kommunikation. För forskning, utbildning och nyttiggörande.

Svenska Dagbladet, 2019. Akademisk frihet kräver någon form av ansvar. Debattinlägg av Nelhans, G.

Treadway, J., Hahnel, M., Leonelli, S., Penny, D., Groenewegen, D., Miyai-ri, N., Hayashi, K., O'Donnell, D., & Hook, D., 2016. The State of Open Data Report.

Unesco, 2011. A Basic guide to open educational resources (OER).

Unesco, 2017. Recommendation on Science and Scientific Researchers

Unesco, Open Access to Scientific Information. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/access-to-knowledge/open-access-to-scientific-information/>

Vetenskapsrådet, 2015. Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information.

Vetenskapsrådet, 2018a. Vetenskaplig produktion. Analys av det vetenskapliga forskningssystemet.

Vetenskapsrådet, 2018b. Redovisning av regeringsuppdrag att utveckla uppföljning av svensk forskning

Wikipedia. Information wants to be free. https://en.wikipedia.org/wiki/Information_wants_to_be_free

Bilaga 1: Gruppdeltagare

Utredning ”Meriterings- och medelstildelningssystemen i relation till incitament för öppen tillgång”

Claes-Fredrik Helgesson, Linköpings universitet; Lars Kloo, Vetenskapsrådet; David Lawrence, Linköpings universitet; Britta Lövgren, Östersjöstiftelsen; Gustaf Nelhans, Högskolan i Borås; Mats Viberg, Chalmers, Beate Eellend, Kungliga biblioteket (sekr.)

Utredning ”Finansiering av omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem”

Helena Francke, Högskolan i Borås; Karin Grönvall/Peter Nilén, Sveriges lantbruksuniversitet; Sverker Holmgren, Uppsala universitet; Lissa Nordin/Markku Rummukainen, Formas; Lisbeth Söderqvist, Vetenskapsrådet; Wilhelm Widmark, Stockholms universitet; Beate Eellend/Camilla Smith, Kungliga biblioteket (sekr.)

Utredning ”Öppen tillgång till böcker”

Lars Burman/Aina Svensson, Uppsala universitet; Tommy Dahlén, Forte; Isak Hammar, Lunds universitet; Eva-Maria Häusner, Kungliga biblioteket (sekr.)

Utredning ”Ekonomiskt och tekniskt stöd till tidskrifter som publicerar med öppen tillgång”

Stefan Eklöf Amirell, Föreningen för vetenskaplig publicering; Jenni Hjohlman, Vitterhetsakademien; Sofie Wennström, Stockholms universitet; Jonas Nordin, Kungliga biblioteket (sekr.)

Utredning ”Uppföljning av krav på öppen tillgång inklusive CC-licenser”

Jonas Gurell, Vetenskapsrådet; Jonas Gilbert, Södertörns högskola; Jonas Holm, Stockholms universitet; Gustav Nilsson, Karolinska institutet; Ulf Kronman/Camilla Lindelöw, Kungliga biblioteket (sekr.)

Kungliga biblioteket

Besöksadress: Humlegården

Box 5039, 102 41 Stockholm

Telefon: 010-709 30 00

E-post: info@kb.se

www.kb.se